

TEFSİR KİTAPLARININ İSİMLERİNE DAİR

Hikmet KOÇYİĞİT*

Özet

Kur'ân'ın nüzulüyle beraber İslam âleminde kitap telifi de büyük bir ivme kazanmıştır. İlk asırlarda telif edilen kitaplara, mevzusuna ya da müellifine izafeten isimler verilirken hicrî üçüncü asırdan itibaren estetik değere haiz isimler vermeye başlanmıştır. İslâmî ilimlerin her sahasında olduğu gibi tefsir sahasında da secili isimler yaygın biçimde kullanılmıştır. Bir kısım müfessirler, ayetlerden iktibas yaparak kitaplarına ad koyarken; bazıları ise Kur'ân'ın çeşitli isimlerini secili biçimde kullanarak kitaplarını adlandırmıştır. Kısa isimlerin yanı sıra çok uzun isimler de tefsir kitaplarının isimlerinde yer almıştır. Bazı tefsir kitaplarına ise iddialı isimler verilmiştir. Genel itibariyle isim-müsemma uyumuna özen gösterilmekle birlikte isim-müsemmanın tam anlamıyla örtüşmediği isimlere de rastlanmaktadır. Bu makalede tefsir kitaplarının isimleri çeşitli yönleriyle analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kur'ân, Tefsir, Müfessir, İsim, Kitap.*

On The Names Of Commentary Books

Abstract

With the coming of the Qur'an, the writing books has gained great momentum in the Islamic world. While the names were given as theirs subjects or their writers to the books which were written in the first centuries, the aesthetic value names were started to be given to the books from the third century A.H. As in every field of Islamic sciences, rhymed names were used widely in the commentary field. While some commantators given a names to their books by quoting to the names of verses, some have named by using different names of the Qur'an. Short names as well as very long names have taken places in the names of the tafseer books. But pretentious names were given to some tafseer books. Although, with name and named were generally paid attention, it can be found in the names that name and named does not overlap. In this article the names of tafseer books are analyzed with various aspects.

Key Words: *Qur'an, Tafseer, Commantator, Name, Book.*

* Yrd.Doç.Dr., Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hikmet0216@gmail.com.

Giriş

Kitap isimlerinin araştırılması ilgili literatürü tanımak ve bazı derin bağlantıları görebilmek açısından önem arz etmektedir. Konunun ayrıntılı olarak incelenmesi mümkün olmakla birlikte, biz bir makale ölçeğinde ele almaya çalışacağız.

Müfessirlerin Kur'ân algısının, tefsir kitaplarının isimlerine de az çok aksettiğini söylemek mümkündür. Bu yönüyle tefsir kitaplarına verilen isimler yabana atılır bir mevzu değildir. Tefsir kitaplarına verilen isimler aynı zamanda toplumsal değişimin bir başka vechesini işaret ettiği için incelenmeye değer bir konudur. Zira isimler, toplumsal yapının ve değişimin en açık göstergelerindedir. Bu anlamda isimlerin analizi bir toplumu tanımanın en kestirme yolu sayılabilir. “Geleneksel toplumda isimler, topluluğun ve geleneğin ruhunu yansıtan istikrarı ve sürekliliği sağlayıcı işlevlere sahipken, modern kültürde bireysel eğilim ve tercihlerin konusu olur. Geleneksel toplumda isimler, kişiyi geçmişe bağlayan, kökenle irtibatı kuran sembolik kodlar mahiyetindedir. Yine geleneksel anlamda isimler kişilerin geleceğine ilişkin mesaj ve temenniler içeren özel anlamlar taşıırken, modern toplumlarda ismin yatay ve dikey toplumsal ilişkilerle bağıntısı giderek zayıflamaktadır.”¹ Bu durumun kitap isimlerine de genel itibariyle aksettiğini söylemek mümkündür. Nitekim İslam dünyasında çağdaş dönemde telif edilen eserlerin isimleri, klasik dönemdeki eserlerle mukayese edildiğinde, çağdaş dönemde İslamî ilimler sahasında yazılan kitapların isimlerinde belli seviyede bir estetik kaybın olduğu müşahade edilebilmektedir.

Tefsir kitaplarına isim vermenin sıradan bir şey olmayıp müfessirleri uzun süre düşünmeye sevk eden bir mesele olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki bazı müfessirler tefsir yazımını bitirdikten sonra bile eserlerine hangi ismi vereceklerine karar verememişler ve imdatlarına başkaları yetişmiştir. Mesela Alûsî (ö.1270/1854) bunlardan birisidir. Alûsî konuyla alakalı olarak şöyle demektedir: “Tefsiri bitirdikten sonra ona ne isim vereyim diye düşündüm ancak aklıma kalpleri canlandıracak ve zihinleri neşelendirecek bir isim gelmedi. Bu durumu efendimiz Ali Rıza Paşa'ya arz ettim. O da hemencecik

¹ Celalettin Çelik, “Kültürel Sembol Sistemi Olarak İsimler: İsim Sosyolojisine Giriş”, *ÇÜİFD*, cilt.6, sayı: 2, Adana 2006, s. 44.

aklına gelen *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-sebi'l-mesânî* ismini verdi. Cenab-ı Haktan bu tefsirin, ismine uygun olmasını diliyoruz.”²

Elbette kitap isimlerinin çeşitli işlevleri vardır. Evvela bir kitabın isminin güzel olması okuyucuyu cezbedecektir. Çünkü “*beyanda sihir vardır.*”³ İkincisi ismin iyi seçilmesi kitabın mevzusunu tahdit ederek okuyucunun vakit kaybetmesine mani olacaktır. Ayrıca bir kitabın isminin çekici olması kolayca hatırlanmasına, tanınmasına ve başkalarına tavsiye edilmesine vesile olabilir. Zira kelimelerin insan üzerinde psikolojik etkileri vardır. Dolayısıyla güzel adlandırma yapmak suretiyle muhatabın üzerinde müspet tesirler oluşturmak mümkündür. Hatta “değişik durumlarda çeşitli kavramlar için, bu kavramların yaratacağı etkiyi azaltmak üzere *ölmek* yerine *vefat etmek*, *hayata gözlerini yummak*, *son uykusuna yatmak*, *sizlere ömür!* gibi kullanımlar, hatta *şişmanlamışsınız!* yerine *toplamışsınız!* gibi sözler, kimi zaman da *kusmak* yerine *istifrah etmek* gibi yabancı karşılığı yeğleme yoluyla”⁴ menfi çağrışımlar önlenabilmektedir. Bu bakımdan bir kitaba verilen ismin, muhatabın zihninde çeşitli çağrışımlar yaptığı hatırlanmalıdır.

Kur'ân'ın, kendisini “Kitâb” olarak takdim etmesine atfen, erken dönemlerde telif edilen eserlere daha çok “Kitâb” adı verilmiştir. Söz gelimi Halîl b. Ahmed (ö.175/791) *Kitâbu'l-ayn*, İbn İshak (ö.151/768) *Kitâbu'l-meğâzi*, Ahfeş el-Evsat (ö.215/830) *Kitâbu'l-kavâfi*, Kâsım b. Sellâm (ö.224/838) *Kitâbu'l-emsâl*, Câhız (ö.255/869) *Kitâbu'l-hayevân* şeklinde isim vermiştir. Bu itibarla İbn Nedîm'in (ö.385/995) *el-Fihrist* adlı yapıtında zikredilen eser isimlerinin başında “Kitâb” kelimesinin sıkça geçtiğini görmek mümkündür. Hicrî ilk üç asırda kafiyeli isimlerin kullanılmamasında kitap telifinin ibtidâî aşamada olmasının yanı sıra muhtemelen Kur'ân karşısında şiire mesafeli duruşun da tesiri olmuştur. Üçüncü asırdan sonra belagat ilimlerinin müstakil disiplin haline gelmesiyle beraber kitap isimlerinde şiirin etkisi kendisini hissettirmiştir. Kanaatimizce Yunan, Hint ve Fars dillerinden çevrilen kitapların, İslam dünyasında telif edilen kitapların isimlerine estetik anlamda bir etkisi olmamıştır. Çünkü mesela İbn Mukaffâ (ö.142/759) hem bir yazar hem de büyük bir

² Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn el-Alûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1994, I, 5.

³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 2001, hadis no:5232.

⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, III, 99.

mütercimdir ancak kitaplarına secili isimler vermemiştir. Eğer tercüme ettiği kitaplarda secili isimler görseydi muhtemelen bunu kendi kitaplarına isim verirken değerlendirdi.

İslam dünyasında kitaba o kadar kıymet verilmiştir ki onlara tıpkı bir ailenin, isimleri birbiriyle kafiyeli olan çocukları gibi ad konulma gayreti olmuştur. Yine kitaba verilen kıymetin bir nişanesi olarak onlar hakkında tanıtıcı müstakil kitaplar yazılmıştır. Bu meyanda ansiklopedik bir eser kaleme almış olan Kâtib Çelebi'yi (ö.1067/1657) hatırlamadan geçemeyeceğiz. Kâtib Çelebi, kitabı hakkında şöyle demektedir: “Lehinde ve aleyhinde olmak üzere seçkinlerin tetkiklerini ve dökümanlarını bu kitaba yerleştirdim. Allah'ın yardımı ve tevfiğiyle eseri tamamladıktan sonra ona *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn* ismini verdim.”⁵

1. Kitap Nedir?

Arapça bir kelime olan “kitab”, ‘bir deriyi diğer deriye dikişle birleştirmek, kırbağı dikmek, dişi katırın/devenin tenasül uzvunun iki dudağını halka ile bir araya getirmek,⁶ harfleri birbirine yazıyla eklemek anlamlarına gelen الكُتُب kökünden türemiş masdardır. الكتابة kelimesi aslında yazıyla dizmek demektir. Lakin birbirine sözle eklenmiş şey için de kullanılmaktadır. Bu yüzden yazılmamış olsa dahi Allah'ın kelamı ‘kitâb’ diye isimlendirilmektedir. Mesela şu ayetlerde olduğu gibi: “*Elif. Lâm. Mîm. O kitap (Kur'ân); onda asla şüphe yoktur.*” (Bakara 2/1,2); “*Çocuk şöyle dedi: “Ben, Allah'ın kuluyum. O, bana Kitab'ı verdi” (Meryem 19/30).*⁷ Kitabın en mühim özelliği yazıyla alakalı oluşudur. Zira kitap ‘içerisine yazı yazılan şey’⁸ demektir. Daha açıkçası “kitabet (yazmak) ve kitap aslında yazıya ait nazımdadır. Bununla beraber ibare dediğimiz lafza ait nazma da denilir. Birincisinde kitap, bir yere yazılmış olan yazının tamamı; ikincide ise yazılan yazı ile anlatılan ibare (metin) demektir. “Falan kitap benim kütüphanemde var.” dediğimiz zaman birincisini, “Falan kitap ezberimdedir.” dediğimiz zaman da ikinciye söylemiş oluruz. Şüphe yok ki bunların hepsinin altında mânâyâ delalet önemlidir. Ve her kitaptan kastedilen o mânânın anlaşılmasıdır. Fakat

⁵ Mustafa b. Abdillâh Hacı Halife Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, Dâru Mektebeti'l-Musennâ, Bağdâd 1941, I, 2.

⁶ Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût ts., s.423; Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub Firûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 2005, I, 128.

⁷ İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, s. 423.

⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Meârif, Kâhire, ts., V,3816; Firûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 128.

sadece mânâya -kelâm (söz) denilebilirse de- kitap denilmesi herkesçe bilinmiyor.”⁹ Aslında kitabet dediğimiz şey, belli süreçlerden geçmiş son aşamayı ifade etmektedir. Bir şey önce murad edilir, sonra söylenir sonra da yazılır. Bu durumda murad etmek başlangıç yazmak ise nihai aşamadır.¹⁰

Kur’ân-ı Kerîm’in en meşhur isimlerinden birisi “Kitab”dır. Tespitlere göre “Kitab” kelimesi Kur’ân’da ikiyüz altmış civarında geçmektedir.¹¹ Bunlardan bir kısmı doğrudan Kur’ân’ın kendisini ifade eder.¹² Buna ilaveten Kur’ân’da zikredilen kitap kelimesi Tevrat¹³, İncil¹⁴, Tevrat ve İncil¹⁵, Levh-i Mahfuz¹⁶, amel defteri¹⁷, kader¹⁸, hüküm/takdir¹⁹ okuma-yazma²⁰, farz kılmak²¹, mektup²² gibi anlamlara gelmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla ‘kitap’ kelimesi yazıya geçirmek, derleyip toplamak, kayıt altına alıp muhafaza etmek gibi özellikleri bünyesinde taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında kitap, kalıcı olan ve kolay kolay değişmeyen bu yüzden de her zaman delil olarak kullanılabilen bir nesne olmaktadır.

Uygarlığın tekâmülüne en büyük katkıyı sunan vasıtalarından birisi kuşkusuz, kitaptır. Öyle ki kitabın esasını teşkil eden yazı, tarihin başlangıcı kabul edilmiştir. Bazı yazarlara göre kitap her şeyden önce, yazının dayanağıdır. Dolayısıyla, Sümerlerin kil tabletleri, Mısırlıların papirüsleri, ilkçağ Roma’sının tomarları, ortaçağın elyazmaları, bizim basılı kâğıtlarımız ve aynı zamanda mikrofilmler de aradaki değişikliklerine karşın, kitap sayılabilir.²³ Ancak bir kısım araştırmacılar, kitabın tanımının zamana göre değişiklik gösterdiğini dolayısıyla başlangıcından bu yana bir arşiv belgesinin, üzeri

⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. Azim Dağıtım, İstanbul ts., I, 156.

¹⁰ İsfahâni, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur’ân*, s. 423.

¹¹ Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu’cemu'l-Müfrehes li Elfâzi'l-Kur’âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1364, s. 592-595.

¹² Örnek kabilinden bkz. Bakara 2/2,89,151,231; Âl-i İmrân 3/3,7,164; Nisâ 4/105,113,127,136; Mâide 5/15; En’âm 6/92,114; A’râf 7/2,52; Nahl 16/64; Kehf 18/1; Ankebût 29/47,51; Secde 32/2; Sâd 38/29; Zümer 1,2,41; Fussilet 41/3,41; Ahkâf 46/12.

¹³ Bkz. Bakara 2/87; Mâide 5/44; En’âm 6/91,154; İsrâ 17/2,4; Müminûn 23/49; Furkân 25/35; Kasas 28/43; Secde 32/23; Mümin 40/53; Fussilet 41/45; Ahkâf 46/12.

¹⁴ Bkz. Meryem 19/30.

¹⁵ Bkz. Bakara 2/113, Yûnus 10/94; Ankebût 29/47.

¹⁶ Bkz. Yûnus 20/61; Hûd 11/6; Neml 27/75; Sebe 34/3.

¹⁷ Bkz. İsrâ 17/13,14,71; Kehf 18/49; Zümer 39/69; Câsiye 45/29; Nebe 78/29; Mutaffifin 83/7,9,18,20.

¹⁸ Bkz. Enfâl 8/68; Rûm 30/56.

¹⁹ Bkz. Enfâl 8/75; Tevbe 9/36; Ahzâb 33/6.

²⁰ Bkz. Âl-i İmrân 3/48; Mâide 5/110.

²¹ Bkz. Nisâ 4/24,103.

²² Bkz. Neml 27/28,29.

²³ Albert Labarre, *Kitabın Tarihi*, çev. Galip Üstün, İletişim Yayınları ts., s. 4.

yazılı bir dikilitaşın veya bronz bir eşyanın kitap yerine konulamayacağını ve günümüzdeki kitap şeklinin, yazı malzemelerinin özelliklerine bağlı olarak, kademeli biçimde oluştuğunu²⁴ belirtmektedirler. Bu meyanda yazılı bir eserin kitap halini alabilmesi için sayfa sayısına da değinilmektedir. Buna göre kitap, “yazılmış ya da basılmış yaprakların bir araya getirilmesinden oluşan, 49 sayfadan az olmayan ve bir konuyu belirli bir düzen içinde sunan yapıt”²⁵ şeklinde tanımlanmaktadır. Kitap için belli bir sayfadan bahsedilmesi yerinde bir tespittir. Ne var ki bunun evrensel bir kabul olduğu söylenemez. Çünkü “Kanada, Finlandiya ve Norveç’te UNESCO’nun bu tanımındaki sayfa sayısı benimsenirken, diğer bazı ülkelerde bu rakam farklılık gösterir. Mesela, Belçika’da 40, Lübnan ve Güney Afrika’da 50, Danimarka’da 60, İtalya ve İrlanda’da ise 100 sayfalık yayınlar ‘kitap’ olarak kabul edilir. Hatta Birleşik Krallık’ta kitap, maddi değerle nitelenir ve fiyatı en az 6 peni olan her yayın kitap olarak kabul edilir. Ancak, ülkemizde, henüz kaç sayfalık yayının kitap sayılacağı tartışmalıdır.”²⁶

Esasen tarihsel süreçte kitap diye takdim edilen ürünler, bir eserin kitap olarak belirlenmesinde hangi kıstasların dikkate alınabileceğini bize göstermektedir. Söz gelimi cildinin/kapağının, isminin, önsözünün, kendi içerisinde bölümlerinin, üst ve alt başlıklarının, hatimesinin vb. olması, ele aldığı konuyu detaylı bir şekilde işlemesi, bir ya da daha fazla ciltten müteşekkil, büyük, küçük, orta veya cep boy olması, alınıp satılması, çoğaltılması, başka dillere tercüme edilmesi, kendisi için özel mekânların (kütüphaneler, kitapçılar) tahsis edilmesi kitabın ayırt edici vasıflarındandır. Bu bakımdan günümüzde kitabın bazı işlevlerini farklı yönleriyle üstlenen gazete, dergi, internet gibi araçları kitapla aynı şekilde mülahaza etmemek ve “kitabı günlük iletişim aracı olan gazete, magazin, tv, radyo, internet gibi yayınlardan ayırmak gerekir. Kitap uzun ömürlü, gücüne göre her çağa sesini duyuracak bir niteliğe sahiptir.”²⁷

Bilginin kuşaktan kuşağa aktarılmasında önemli rolü olan kitabın, insanın düşünsel, duygusal, dinî ve ahlakî düzeyini yansıtan ve bu yönüyle tarihe tanıklık eden bir tarafı da vardır. Kitap, bilginin unutulmayıp kalıcı olmasını sağlamakta, yazarının isminin yaşamasına vesile olmaktadır. Câhız’ın dediği gibi, “kitap, sahibini yüceltir,

²⁴ Nuray Yıldız, *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 211.

²⁵ Tdk. [http://www.tdk.gov.tr/\(30.11.2013\)](http://www.tdk.gov.tr/(30.11.2013)).

²⁶ Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Sütun Yayınları, İstanbul 2011, s.337 vd.

²⁷ Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, s. 341.

müellifini öne geçirir, yazarın kalemını lisanına üstün kılar. Çünkü asırlar arasında farklılıklar ve şehirler arasında mesafeler olsa da kitap her yerde okunur, kendisinde bulunan şeyi her dilde izhar eder ve her zaman mevcut olur.”²⁸ Öte yandan kitap her şeyden önce bir kent ürünüdür, çünkü kent, gerek entelektüel gerek maddi alışverişlerin yeridir.²⁹ Nitekim İbn Haldûn (ö.808/1406) şehirleşmenin ve toplumların zenginleşmelerinin neticesinde çeşitli sanatların ve bunlar arasında kitabın şehirde geliştiğine dikkat çekmektedir. İbn Haldûn’a göre kitapların yazılıp çoğaltılması, ciltlenmesi, tashih edilmesi gibi sanatların temelinde kâğıt işiyle uğraşanların katkıları vardır ki bu sanatın gelişmesi ancak şehirde refah içinde yaşamak ve entelektüel işlerle iştiğal etmekle olur.³⁰ Bu açıdan kitap, medeniyetlerin ilerlemesine paralel bir seyir takip etmiştir denebilir.

İslam medeniyetinin kısa bir süre zarfında gelişip serpilmesinde kaleme alınan binlerce kitabın önemli yeri olduğu inkâr edilemez. İslâm dünyasında iki kapak arasındaki sayfalardan oluşan ilk kitabın, Hz. Ebû Bekir devrinde bir araya getirilen ve Hz. Osman dönemindeki istinsahta esas alınan ‘mushaf’³¹ olduğu ileri sürülmektedir. Müslümanların nazarında fayda bakımından kitapların en iyisi, üstünlük bakımından en ehemmiyetlisi ve konum itibariyle en güzeli, içerisinde hidayet, rahmet, her hikmetten haber vermek, her kötü ve güzel şeyi bildirmek gibi özellikler bulunan Allah’ın kitaplarıdır.³² Bu yüzden Allah’ın son kitabı olan Kur’ân, her sahada olduğu gibi Müslümanların kitabet adabına da rehberlik etmiştir. Söz gelimi Müslüman müelliflerin, kitaplarına besmele ve hamdele ile başlaması, bizzat Kur’ân’ın besmele ve Fatiha Suresi’ndeki hamd cümleleriyle başlamış olmasıyla alakalıdır.

2. İsim Koymanın Gerekliği

Her varlığın bir ismi olduğu gibi yazılan her kitaba da bir isim verilmektedir. İsim, kendisi vasıtasıyla bir şeyin özünün bilinmesidir. Bu kelimenin aslı “yücelik, ululuk” anlamındaki sumüvv/ سمو kökünden gelmektedir. Dolayısıyla isim, müsemmanın

²⁸ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1424, I, 59.

²⁹ Labarre, *Kitabın Tarihi*, s. 31.

³⁰ Velıyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dâru'l-Belhî, Dımeşk 2004, II, 92.

³¹ Nebi Bozkurt, “Kitap”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 120.

³² Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, I, 59.

anılmasıyla onun yüceltilmesini böylece de bilinmesini sağlayan şeydir.³³ İsimler, varlıkların birbirinden ayırt edilmesini sağlar ve onlara bir hüviyet kazandırır. Nitekim dilcilere göre isim, herhangi bir şeye, o şey kendisi vasıtasıyla bilinsin diye konulur. İbn Manzûr'un (ö.711/1311) aktardığına göre İbn Sîde (ö.458/1066) şöyle demiştir; "isim bir kısmı diğerinden ayrılın diye öze veya öze ait olmayana (araza) konulan addır."³⁴ İsimler sadece kuru bir kelime olmayıp, genellikle ait oldukları varlıkların çeşitli özelliklerine de işaret ederler. Bir nesneye "masa" demek aynı zamanda onun ne işe yaradığını, hangi özelliklere sahip olduğunu da zihinde canlandırmaktır. Bazı milletlerde isimler cinsiyet göstergeleri de hesaba katılarak bir tasnife tabi tutulmuştur. Örneğin Araplar, isimleri müzekker (eril) ve müennes (dişil) olmak üzere iki kategori halinde ele almaktadırlar.

Kur'ân, Allah'ın ismiyle (Besmele) başlar ve adeta kendisinin Allah'tan bir mesaj olduğunu vurgular. Besmele, Tevbe Sûresi hariç bütün sûrelerin başında yer alır. Cenabı Hakkın gönderdiği kutsal kitapların da isimleri vardır: Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'ân. Hatta Cenabı Hak, Kur'ân-ı Kerîm'de Kur'ân'ın kendisini 55 isimle tesmiye etmektedir.³⁵

Kur'ân'a bakıldığında gerek Allah tarafından gerekse anne baba tarafından çocuklara isim konulduğu görülmektedir. Mesela Allah Teâlâ Hz. Zekeriya'nın oğluna "Yahya" ismini vermiştir: "*(Allah şöyle buyurdu:) Ey Zekeriyya! Biz sana bir oğul müjdeleriz ki, onun adı Yahya'dır. Daha önce ona kimseyi adaş yapmadık*" (Meryem 19/7). Yine aynı şekilde Hz. Meryem'in oğluna ise İsa Mesih adını vermiştir: "*Melekler demişlerdi ki: Ey Meryem! Allah sana kendisinden bir Kelime'yi müjdeliyor. Adı Meryem oğlu İsa'dır. Mesîh'tir; dünyada da, ahirette de itibarlı ve Allah'ın kendisine yakın kıldıklarındandır*" (Âl-i İmrân 3/45). Öte yandan Cenabı Hak, Hanıflığı benimseyenlere "Müslümanlar" adını vermiştir: "*Peygamberin size şahit olması, sizin de insanlara şahit olmanız için, O, gerek daha önce (gelmiş kitaplarda), gerekse bunda (Kur'ân'da) size 'Müslümanlar' adını verdi*" (Hac 22/78). Anne babalar da çocuklarına isim vermişlerdir. Mesela İmrân'ın karısı doğurduğu kız çocuğuna "Meryem" adını vermiştir: "*Onu doğurunca, Allah, ne doğurduğunu bilip dururken:*

³³ İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, s. 244.

³⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 2109.

³⁵ Bedruddîn Muhammed Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1957, I, 273.

Rabbim! Ben onu kız doğurdum. Oysa erkek, kız gibi değildir. Ona Meryem adını verdim. Kovulmuş şeytana karşı onu ve soyunu senin korumanı diliyorum, dedi” (Âl-i İmrân 3/36).

Tanışma olayında ilk belirtilen şey isimlerdir. Bu konuda bize örnek olacak bir konuşma Cenab-ı Hak ile Hz. Musa arasında geçmektedir. Cenabı Hak Tûr’da Hz. Musa’ya öncelikle “Ey Musa” diyerek onun ismini zikretmekte ve kendisini tanıtmaktadır: “*Ey Musa! Gerçek şu ki ben Azîz ve Hakîm olan Allahım” (Neml 27/9).*

Kitab-ı Mukaddes’e bakıldığında bilhassa Peygamberlerin isimlerine, yaşadıkları mekânlara ve bazı olaylara nispetle isimlerin verilmesi ve bu isimlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Mesela Hz. İbrahim’in ismiyle ilgili Tekvin’de geçen ayet şöyledir: “*Ve artık adın Abram çağrılmayacak, fakat adın İbrahim olacak; çünkü seni birçok milletlerin babası ettim. Ve seni ziyadesiyle semereli kılacağım ve seni milletler yapacağım ve senden krallar çıkacak” (Tekvin, 17/5).* Abram “yüce baba”, İbrahim “cumhurun babası” anlamına gelmektedir.³⁶ Hz. İsmail’e isim verilmesi ise Hz. İbrahim’in duasının Cenabı Hak tarafından duyulmuş ve icabet görmüş olmasıyla ilişkilendirilmektedir: “*İşte sen gebesin, bir oğul doğuracaksın ve onun adını İsmail koyacaksın. Çünkü RAB, olan cefayı işitti” (Tekvin, 16/11).* İsmail, “Allah işitir” demektir.³⁷ Hz. Yakub ikiz kardeşi Esav ile doğduğunda onların doğum hallerine bakılarak isim verilmiştir: “*Ve ilki kızıl doğdu, her tarafı tüylü cübbe gibi idi. Ve onun adını Esav koydular. Ve ondan sonra kardeşi doğdu ve onun eli Esav’ın topuğunu tutuyordu ve onun adı Yakub konuldu” (Tekvin, 25/25-26).* Yakub, topuğu tutan yahut yerini alan demektir.³⁸ Hz. Musa ise Firavunun kızı tarafından sulardan çıkarıldığı için kendisine bu isim verilmiştir: “*Ve çocuk büyüdü ve onu Firavun’un kızına getirdi ve onun oğlu oldu. Ve onun adını Musa koyup dedi: Çünkü onu sulardan çıkardım” (Çıkış, 2/10).*

Kur’an’da ve Kitab-ı Mukaddes’te yer alan din büyüklerinin isimleri, bu kitaplara inanan milletlerin şahıs adlarına damgasını vurmuştur. Nitekim “Hıristiyanlık dünyası adlarının büyük bir bölümünü bu adlar oluşturur; Hıristiyanlığın benimsendiği ülkelerin

³⁶ *Kitab-ı Mukaddes*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2010, s. 14.

³⁷ *Kitab-ı Mukaddes*, s. 14.

³⁸ *Kitab-ı Mukaddes*, s. 24.

kişi adlarından çoğu Ahd-i Atik'te ve İncil'de geçen peygamber ve din ulularının adlarına dayanır.³⁹ Bu durum İslam dünyasında da aynıdır.

Bazı uluslar çocuklarına ancak bir kahramanlık göstermeye, kendini ispat etmeye bağlı olarak isim vermiştir. Ayrıca verilen isimlerin özelliklerinin muhtemelen çocuk üzerinde etkisini göstereceğine de inanmışlardır. Söz gelimi "Türkler'in İslâmiyet'i kabulünden önce, animist inançta olmalarının ve tabiatta bazı varlıklara tapınmalarının etkisi ile başlangıçtaki Türk isimleri yırtıcı hayvan, kuş ve dış tesirlere dayanıklı maddelerden seçilmiş, buna göre çocuklara Bozkurt, Arslan, Şahin, Doğan, Timur (Demir), Kaya ve Gökhan gibi adlar verilmiştir. Bu adlar çocukluk ve gençlik dönemlerinde olmak üzere iki safhada verilirdi. Doğumun hemen ardından çocuğa ad verilmez, bir yaşına girdikten sonra Türk âdetlerine göre büyük bir şölen (toy) yapılır ve bu şölene katılanların en yaşlısı tarafından ad konurdu. Gençlik çağında alınan adlar, gösterilen bir kahramanlıktan sonra, hazırlanan bir toy merasiminde ve ileri gelen şahsiyetler tarafından verilirdi. Bu durum Dede Korkut Kitabı'nda, "Bir oğlan baş kesme kan dökmese ad komazlardı" diye anlatılmıştır. Yine burada belirtildiğine göre Bayındır Han'ın oğlu Boğaç, adını bir boğa öldürdükten sonra almıştır. İslâmiyet'ten önceki Araplar da, hayatın zorlukları ve özellikle düşman karşısında dayanıklı, güçlü ve cesur olması, düşmanın gönlüne korku salması arzu ve düşüncesiyle çocuklarına Gâlib, Zâlim, Mukâtil (savaşçı), Esed, Leys (arслан), Zi'b (kurt), Hacer (taş), Sahr (kaya) gibi adlar koymuşlardır."⁴⁰

İnsanlara doğduğunda isim verildiği gibi insanın yavrusu mesabesinde olan kitaplara da isim verilmektedir. Çünkü yazılan bir eserin kitap hüviyetini kazanmasında en önemli amillerden birisi ona isim verilmesidir. Nitekim kitap şekline getirilen eserlere bir isim aranması Kur'ân'ın cem' edilmesinden sonra ona "Mushaf" adının verilmesiyle de açığa çıkmıştır. Söylendiğine göre Hz. Ebû Bekr (ö.13/634) zamanında Kur'ân derlendikten sonra bazıları ona 'İncil' bazıları da 'sifr' ismini vermişlerdir. Ancak bu isimler önceki dinlere ait olduğu için hoş karşılanmamıştır. Bunun üzerine İbn Mesûd (ö.32/652), "Habeşistan'da adına 'el-Mushaf' dedikleri bir kitap gördüm"

³⁹ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, 116.

⁴⁰ Özgü Aras, "Ad Koyma", *DİA*, İstanbul 1998, I, 332.

demiş, onlar da bu sayfalara ‘el-Mushaf’ adını vermişlerdir.⁴¹ Kitaplara konulan isimler onların okunması ve okuyucu nezdinde bir yer edinmesi bakımından önem arz etmektedir. Zira kitap, tam anlamını ancak okurlarının elinde kazanır. Tam kitap ancak, okunmuş olan kitaptır.⁴²

3. İslam Dünyasında Kitap Telifine Kısa Bir Bakış

Müslümanların en büyük kitabı kuşkusuz Kur’ân’dır. Daha önce belirttiğimiz gibi zaten Kur’ân da kendisini ‘Kitab’ ismiyle zikretmektedir. Müslümanların Kur’ân’a olan hürmetleri tabi olarak kitaba ve kitap telifine de aksetmiştir. Bu yüzden olsa gerek kitap, başka hiçbir dinde İslam dinindeki gibi bir rol oynamamıştır.⁴³ Diğer yandan Hz. Peygamber okuma yazma konusunda teşvikleriyle birlikte kitabetin daha sağlam bir şekilde yapılması için çeşitli tedbirlere başvurarak işin ciddiyetini ümmetine kavratmıştır. Mesela Hz. Peygamber ilk etapta hadis yazımına bir yasaklama getirmiştir. Fakat Hz. Peygamber’in, ashabını hadis yazmaktan menetmesinde, yazı bilenlerin azlığından ziyade yazının tam olarak inkişaf etmemiş ve yazı bilenlerin hatadan salim olarak yazamamış olmaları rol oynamış olacaktır.⁴⁴ Bu sebebin yanı sıra malum olduğu üzere hadislerin Kur’ân’a karışması endişesi de önemli saikler arasındadır. Ebû Saîd’in rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Benden Kur’ân’dan başka bir şeyi yazmayınız. Kim benden Kur’ân’dan başka bir şey yazmışsa onu imha etsin.*” Kur’ân dışında herhangi bir şeyi yazmanın nehyedilmesi tedbir amaçlı olup hadislerin Allah’ın kitabıyla karışması kaygısından ileri gelmektedir. Bir başka sebep de Kur’ân’dan başka şeyle meşgul olunmasının önüne geçmektir.⁴⁵

Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı yazdırması ve bu çerçevede özel vahiy kâtipleri edinmesi, daha sonraki dönemlerde İslam toplumunda yazının ve bilhassa kitap telifinin en mühim esin kaynaklarından birisi olmuştur. Söylendiğine göre Araplar cahiliye döneminde bile kitabeti biliyordu ancak onlar yazıyı nasıl kullanacaklarını

⁴¹ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi’l Kur’ân*, I,282; Müsâid b. Süleymân b. Nâsır et-Tayyâr, *el-Muharrer fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 2008, s. 221.

⁴² Labarre, *Kitabın Tarihi*, s. 6.

⁴³ Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 29.

⁴⁴ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2010, s. 29.

⁴⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu’l-İlm*, İhyâu’s-Sunneti’n-Nebevî, Beyrût ts., I, 93.

bilmiyorlardı. Çünkü günlük hayatlarında yazıya ihtiyaç duymuyorlardı.⁴⁶ Fakat Kur'ân'ın inzali, beraberinde okuma-yazma faaliyetini aktif ve sistematik bir hale getirmiş, bilhassa Medine'ye hicret edildikten sonra Hz. Peygamber'in üstün siyasetiyle öğretim faaliyeti kısa sürede intişar etmiş ve daha önce sayıları az olan vahiy kâtiplerinin sayısı elli kişiye ulaşmıştır.⁴⁷ Bize bu bilgileri aktaran çağdaş araştırmacı Mustafa el-Azamî (d.1930), bir başka eserinde Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerinin yaklaşık 65 tane olduğunu kaydetmektedir.⁴⁸

İslam toplumunda yazının erken bir vakitte yaygınlık kazanmasında noktalı harflerin kullanılmasının da etkisi olmuştur. Bazı âlimlere göre noktalama işaretlerinin bir kısmı Hz. Peygamber zamanına aittir. Rivayete göre Muaviye, hilafeti zamanında, bir metni yazdırmak için kâtibini çağırtmış ve ona “Yaz! Lüzum olduğu vakit de rakş yap!” demiştir. Kâtip, “rakş nedir?” diye sorduğunda, Muaviye şöyle cevap verir: “Biz Hz. Peygamberin yanında yazı yazarken, bana “rakş yap!” dedi, ben de rakş'ın ne olduğunu Peygamberden sormuştum. O da “güç olan harflerin üzerine noktaları koy!” demişti. Bu rivayet noktalama işaretlerinin, mesela “fe” ile “kaf” arasındaki farkı gösteren noktalamanın, Hz. Peygamber zamanına ait olduğunu göstermektedir.⁴⁹ Anlaşılan Hz. Peygamber kitabet vasıtalarını oldukça faal hale getirerek İslam toplumunda ilmî çalışmaların inkişafına öncülük etmiştir.

İslam âleminde kitabetin ve kitabın yaygınlık kazanmasında elbette çeşitli milletlerin de önemli katkısı vardır. Çünkü tedvin herhangi bir şahsî müellif söz konusu olmaksızın ilmin kayıt altına alınmasıyla başladı. Tedvin cem etmekten başka bir şey değildir. Kitaplar, üzerine yazılan sahifelerden ibaretti. Bu sahifeler parça parça ve dağınık sayfalar halinde idi. Farslılar ve Rumlar İslam'a girince şu an anladığımız manada bir konuyla alakalı şeyleri bir kitapta toplayan telif düzenini Arap diline de soktular.⁵⁰ Ayrıca İslam dünyasında kitabetin artmasında, tedvin ve telifin gelişmesinde

⁴⁶ Muhammed Mustafa el-Azamî, *Küttâbu'n-Nebî*, el-Kütübü'l-İslâmî, Beyrût 1978, s. 9.

⁴⁷ Azamî, *Küttâbu'n-Nebî*, s. 11.

⁴⁸ Muhammed Mustafa el-Azamî, *Kur'ân Tarihi*, çev. Ömer Türker vd. İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 106.

⁴⁹ Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 2007, s. 10.

⁵⁰ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût ts., s. 169.

Mısır'ın Araplar tarafından fethedilmesinin ve böylece papirüslerin daha kolay elde edilmesinin mühim etkisi olmuştur.⁵¹

Kitap üretim sanatının İslam'da benzersiz bir şekilde gelişmesi, büyük ölçüde varlıklı insanların kitaba gösterdiği yakın alakadan kaynaklanıyordu.⁵² Bundan da önemlisi âlimlerin kitaba olan ihtiyacı ve yeni kuşak âlimlerin yetişmesidir. Bu durum beraberinde kitap telifini, hususi ve umumi kütüphanelerin teşekkülünü hızlandırmıştır. Bu bakımdan kütüphane, âlimler için bir zorunluluk, muktedir ve zengin kimselerin gözünde en azından zorunlu bir tezyinat unsuruydu. Fakat her halükarda İslam'ın altın çağını meşgul eden tükenmek bilmez siyâsî çekişmeler boyunca iktidar farklı hanedan ve grupların eline geçmiş olsa bile, kitaba ve kütüphane tesis etmeye duyulan ilginin her hanedanda değişmeden sürdüğü görülmektedir.⁵³

İslam dünyasında Kur'ân'la ilişkili olan bilgiler bidayette şifâhi olarak aktarılmış ve bu şifâhi bilgiler telif edilecek kitapların en mühim malzemeleri olmuştur. Bu malzemenin bir kısmı ise doğrudan tefsirle alakalıdır. Tefsir, Hz. Peygamber'in bir takım ayetleri açıklamasıyla fiilen başlamıştır. Ancak bunlar bir nevi hadis kategorisinde olduğu için yazıya geçirilmesi daha sonra gerçekleşmiştir. Bununla beraber tefsir niteliğinde bazı küçük çaplı notlar İbn Mesûd gibi müfessir sahabîlerin şahsî mushaflarında yazılı olarak yer almıştır. Bunları ilk yazılı tefsir metinleri olarak saymak mümkündür. Ayrıca İbn Ebî Muleyke'den, (ö.117/735) Mücâhid'in (ö.103/721), yanında kâğıt tomarları olduğu ve İbn Abbas'tan (ö.68/687), Kur'ân'ın bütün tefsirini yazdığı⁵⁴ nakledilmektedir. Diğer yandan müfessirlerin piri olan İbn Abbas'ın tefsir sahasında önde gelen talebelerinden olan, Habeş asıllı Said b. Cubeyr'in (ö.95/713) Emevî halifelerinden Abdulmelik b. Mervân'ın (ö.86/705) isteği üzerine bir tefsir yazdığı nakledilmektedir.⁵⁵ Bu bilgiden hareket edersek, idarecilerin de İslam dünyasında kitap telifinde rol oynadıkları söylenebilir. Çünkü yazarlar çalışmalarını genellikle idarecilerden birine ithaf ederdi. Bizzat yazar veya aracılar tarafından çalışmanın ilk temiz nüshasının hükümdara hediye edilmesi ithaf yollarından biriydi. Bundan sonra idarecinin -bir nevi emeğinin karşılığı olarak- yazara bir miktar para

⁵¹ Krş. Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, Mektebetu'l-Usre, Kahire 1997, II, 21.

⁵² Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 125.

⁵³ Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 131.

⁵⁴ İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmail b. Kesîr ed-Dîmeşkî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, Dâru Tayyibe, Riyâd 1999, I, 10.

⁵⁵ Muhammed Huseyn ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Mektebetu Vehb, Kâhire ts., I, 106.

vermek suretiyle kendisine gösterilen hürmete mukabelede bulunması gerekirdi. Bu tip meselelerde eli açık davranmak idarecinin şanından sayılırdı.⁵⁶ Bilhassa ilme düşkün olan ve âlimlere saygı gösteren devlet adamlarının bu tür desteklere daha çok önem verdiği söylenebilir. Ayrıca devlet erkânının, müellifin kitabına gösterdiği teveccühün, çok defa müellife verdiği caizeden daha prestijli olduğu iddia edilebilir.

İslam dünyasında kitap telifinin artış kaydetmesinde kâğıt sanayisinin de önemli ölçüde bir tesiri vardır. Zira Abbasîler devrinde hem kitap telifinin artışının hem de kâğıt sanayinin gelişmesinin bir rastlantı olduğunu söylemek mümkün değildir. Tarihî verilere göre “İslâm dünyasında ilk kâğıt fabrikası, Abbasî veziri El-Fazl Bermekî (766-808) tarafından 794’te Bağdat’ta kuruldu. Daha sonraları, Müslümanlar kâğıt yapımını Sicilya ve İspanya’ya götürdüler. Kâğıtçılık buralardan İtalya’ya, Fransa’ya geçti. Kâğıt sırasıyla Mekke’de 797, Mısır’da 800, İspanya’da 950, İstanbul’da 1100, Sicilya’da 1102, İtalya’da 1154, Almanya’da 1228, İngiltere’de 1309 yıllarında kullanıldı. İslâm memleketlerinde kâğıtçılık endüstrisinin doğmasıyla, kitapçılık hızla gelişti. İlk kitapçı dükkânları, Abbasîler (750-1258) devrinin başlangıcı sıralarında görülmeye başladı. Kısa zamanda, bütün İslâm dünyasına yayıldı. Bu şekilde yeni bir sanat, meslek, kâğıt, kitap satıcıları, müstensihler (kitap kopya edenler) gibi Varrâkûn denen sınıf ortaya çıktı. Tanınmış Arap tarihçi ve coğrafyacısı, Ahmet İbn Vahid el-Yakubî (?öl.897) kendi zamanındaki Bağdat’tan bahsederken, sadece Vaddah mahallesinde yüzden fazla kitapçı dükkânı saydığını bildirir.”⁵⁷

İslam bilginlerinin yazdıkları pek çok kitabın, çeşitli açılardan Kur’ân’ı açıklama teşebbüsü ya da onun anlaşılmasına yardımcı olarak telif edilmiş olduğu iddia edilebilir. Bu yüzden İslam dünyasında kitaba verilen ehemmiyet kitap isimlerinden sezilebilmektedir. Çünkü hemen her sahadaki kitapların isimleri estetik bir özelliğe sahiptir. Her ne kadar bütün kitap isimlerinde aynı estetiğe dikkat edilmese de hemen her alanda estetik değere haiz isimlere geniş yer verilmiştir. Örnek kabilinden çeşitli ilim dallarında kaleme alınan şu kitapların isimlerine bir göz atmamız yerinde olacaktır.

Hadis sahasında yazılan bazı kitapların isimleri: Zeylaî (ö.762/1360), *Nasbu’r-râye li ehâdîsi’l-Hidâye*; Nureddîn el-Heysemî (ö.807/1405), *Mecmau’z-zevâid ve*

⁵⁶ Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 51.

⁵⁷ Mahmut Gündüz, “İslam’da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphâneler”, *Vakıflar Dergisi*, 1976, sayı: 11, s. 168.

menbau'l-fevâid; İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449), *Fethu'l-barî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*; Bedruddîn el-Aynî (ö.855/1451), *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*; Muttakî el-Hindî (ö.975/1567), *Kenzu'l-ummâl fî süneni'l-ekvâl ve'l-ef'âl*; Aliyyu'l-Karî (ö.1014/1605), *el-Esrâru'l-merfû'a fî ahbâri'l-mevzû'a*; Şevkânî (ö.1250/1834), *Neylu'l-evtâr min ehâdisi seyyidi'l-ahyâr*; Muhammed Şemsü'l-Hak Azimabadî (ö.1382/1911), *Avnu'l-ma'bûd fî şerhi Ebî Davûd*.

Fıkıh sahasında: Ebu'l-Hasen el-Mâverdî (ö.450/1058), *el-Hâvî fî fikhi's-Şâfiî*; Kasânî (ö.587/1191), *Bedâiyu's-sanâi fî tertibi's-şerâi*; İbn Reşîk (ö.632/1234), *Lubâbu'l-mahsûl fî ilmi'l-usûl*; Karâfî (ö.684/1285), *Nefâisu'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*; Tâcuddîn es-Subkî (ö.771/1370), *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*; Muhammed b. Ahmed eş-Şirbînî (ö.977/1570), *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti elfâzi'l-Minhâc*.

Kelam ve İslam mezhepleri alanında: Ebû'l-Hasan el-Eşarî (ö.324/936), *Makâlâtu'l-islâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*; İbn Hazm el-Endelusî (ö.456/1064), *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihel*; İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (ö.478/1085), *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fî usûli'l-i'tikâd*; Şehristânî (ö.548/1153), *Nihâyetu'l-ikdâm fî ilmi'l-keâm*; Fahreddîn er-Râzî (ö.606/1210), *Nihâyetu'l-ukûl fî dirâyeti'l-usûl*; İbnu'l-Bezîr (ö.840/1436), *Isâru'l-hak ale'l-halk*.

Tasavvuf sahasında: Ebû Bekr el-Kelabazî (ö.380/990), *et-Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*; Ebû Talib el-Mekkî (ö.386/996), *Kûtu'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfi tariki'l-mürîd ila makâmi't-tevhîd*; Abdullah el-Herevî (ö.481/1089), *Menâzilu's-sâirin ile'l-hakki'l-mübîn*; Muhyiddîn İbn Arabî (ö.638/1240), *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye*; Fahrüddîn Ali Safî (ö.939/1532), *Reşahât aynu'l-hayât*; İsmâil Ankaravî (ö.1041/1631), *Makâsıd-ı aliyye fî şerhi't-Tâiyye*.

Tarih ve Coğrafya sahasında: İbn Hurdâzbih (ö.300/912), *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, el-Kazvinî (ö.682/1283), *Asâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*; en-Nüveyrî (ö.733/1333), *Nihâyetu'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*; İbn Kesîr (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*; İbnu'l-Hatîb (ö.776/1374), *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*; İbn Tağriberdî (ö.874/1470), *en-Nucûmu'z-zahire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire*; Semhûdî (ö.911/1505), *Vefâu'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ*.

Dil bilimleri sahasında yazılan bazı eserlerin isimleri: Fahrüddîn er-Râzî, *Nihâyetu'l-icâz fî dirâyetil-i'câz*; Ziyâüddîn İbnu'l-Esîr (ö.637/1239), *el-Meselu's-sâir*

fî edebi'l-kâtib ve 'ş-şâir; Şehâbuddîn Mahmûd el-Halebî (ö.725/1325), *Hüsnü't-tevessul ilâ sanâati't-terassul*; Yahya el-Alevî, (ö.749/1348), *el-Îcâz li esrâri kitâbi't-tirâz fî ulûmi'l-hakâiki'l-i'câz*; İbn Hişam en-Nahvî (ö.761/1360), *Muğni'l-lebîb an kütübi'l-e'ârib*; Suyûtî (ö.911/1505), *Mutereku'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân*; İsmâil Ankaravî, *Miftâhu'l-belâga ve misbâhu'l-fesâha*.

Biyografî alanında: Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö.430/1038), *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*; İbnu'l-Enbârî (ö.577/1181), *Nuzhetu'l-elibbâ fî tabakâti'l-udebâ*; İzzüddîn İbnu'l-Esîr (ö.630/1233), *Usdu'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*; İbn Hallikân (ö.681/1282), *Vefayâtü'l-a'yan ve enbâu ebnâi'z-zemân*; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*; Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*; Taşköprizâde (ö.968/1561), *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*; İbnu'l-İmâd (ö.1089/1679), *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*.

Yukarıda zikrettiğimiz kitap isimlerinin sadece bir alışkanlık olarak kafiyeli biçimde konulmadığını belirtmek gerekir. Çünkü bu isimler verilirken, ekseriyetle kitabın ismiyle muhtevasının uyumlu olup olmadığı da göz önünde bulundurulmuştur. Anlatıldığına göre kendisi üstün bir edip olan Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Meydânî en-Neysâbûrî (ö.518/1124) “*el-Hâdî li'ş-şâdî*” isimli kitabını Zemahşerî'ye (ö.538/1143) takdim etti. Zemahşerî kitaba baktı ve kitabın bu şekilde isimlendirilmesinden hoşlanmadı. Neysâbûrî'ye, ‘bu kitabın kıymetine, manalarının kapalılık ve inceliğine rağmen bu ismi nasıl verdin? Çünkü Şâdî ismi ilim açısından göz ucuyla bakmak demektir. Hâlbuki bu kitap işin başında olanlar için değil işin nihayetine varmış olanlar için uygundur’ dedi.⁵⁸

Tefsir kitaplarının yanı sıra diğer alanlardaki kitaplar üzerine yazılan şerhlerde de isimler oldukça şiirimsidir. Hatta şerhlerin isimlerinin daha şiirimsi olduğu söylenebilir. Uzun isimlerde bile çok defa uyuma ve kafiyeye dikkat edilmiştir. Fakat bazı kitapların isimleri kısaltılarak verildiği için onların estetiği görülmemektedir. Mesela Fahu'l-İslâm Pezdevî'nin (ö.482/1089) *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* adlı kitabı kısaca *Usûl* olarak zikredilir. Her ne kadar *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* isminin, bu kitaba Pezdevî'den sonra yakıştırma olarak verilmiş olabileceği söylene de gerçekten müzikal bir isimdir.

⁵⁸ Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ*, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1985, I, 288.

4. Tefsir Kitaplarına Verilen İsimlerin Genel Özellikleri

İslam dünyasında telif edilen bütün kitaplarda olduğu gibi tefsir kitaplarında da en çok dikkati çeken şey, bu isimlerin oldukça şiirimsi bir yapıda olmasıdır. Kur'ân'ın i'cazı ve belagati, tefsir kitaplarına verilen isimlerin şiirimsi olmasının muhtemel sebepleri arasında gösterilebilir. Bunun yanı sıra kimi müfessirlerin şair bir tabiatla olmasının da bunda payı vardır. Ayrıca hem okuyucuyu cezbetmesi hem de akılda daha kolay kalması için bu tür isimler tercih edilmiş olabilir.

İslam dünyasında özellikle ilk asırlarda kitapların isminde bizzat “Kitâb” kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz. Bu durum etkisini daha sonraki dönemlerde de göstermiş ve ilgili alana izafeten kitabın mevzusuna işaret edilmiştir. Mesela “Kitabu't-Tevhid”, “Kitâbu'l-Kırâat”, “Kitâbu'l-Harac”, “Kitâbu't-Tıb”, “Kitâbu't-Tefsir” gibi. Bazı tefsir kitaplarında yer alan “Kitâbu't-Tefsir” şeklindeki adlandırmaların Kur'ân'ın, kendisini “Kitâb” adıyla isimlendirmesinin yanı sıra fıkıh veya hadis kitaplarındaki “Kitâb” şeklindeki bölümlerle alakalı bir mesele olduğu yani bir bakıma onlardan ilham alınarak yapıldığı söylenebilir. İlk dönemlerde hadis kitaplarında tefsir için müstakil bir bölüm oluşturulduğundan dolayı bu bölüm aynı zamanda tefsir kitapları için isim olmuştur. Mesela İbn Mace'nin (ö.273/887) tefsir kitabının ismi “*Kitâbu't-tefsir*”dir. Bir kısım araştırmacılara göre ise erken dönemlerde “bazı tefsirler onları telif eden ya da derleyenlere isnad edilmek yerine, eserlerin içerikleri göz önünde bulundurularak isimlendirilmiştir: (Kitâbu'l-vâdih, Hakâ'iku't-Tefsir 'alâ lisâni ehli'l-işâra, Kitâbu'l-vucûh, Kitâbu'n-nazm, Kitâbu'l-mecâz, Kitâbu'l-envâr, Kitâbu'l-ğâye, Kitâbu'l-mubtede' ve Kitâbu'l-meğâzî). Bütün bunların ışığında şu söylenebilir: *el-Keşf*'in mukaddimesindeki veriler, hicrî ilk asırlardaki tefsirlerin adlandırılmasına yönelik bir ‘kuralsızlığa’ işaret etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, o dönemde herhangi bir tefsir, tarihsel ortamında meşhur olduğu adla anılmaktaydı ve bu adlandırmada herhangi bir ilke aranmıyordu. Bununla birlikte genel eğilim, tefsirlerin, onları derleyen ya da te'lif edenlere isnad edilerek adlandırılması doğrultusunda”⁵⁹ oluyordu.

Kur'ân, mübarek oluşunu kitapların isimleri üzerinde de göstermiş bu meyanda tefsir kitaplarının bir kısmına doğrudan isim kaynaklığı yapmıştır. Bu sebepten bazı müfessirler bizzat Kur'ân'dan seçtikleri ifadeleri tefsir kitaplarına isim yapmışlardır.

⁵⁹ Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, Kitabiyat, Ankara 2005, s. 28.

Mesela Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb* (En'âm 6/59); Hatib eş-Şirbînî'nin *es-Sirâcu'l-münîr* (Ahzâb 33/46); İmam Kâşânî'nin (ö.730/1330) *es-Sirâcul-vehhâc* (Nebe 78/13); Alûsî'nin *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-sebi'l-mesânî* (Hicr 15/44) tefsirleri gibi. Böylece Kur'ân, bazı tefsir kitaplarının isimlerine ilham kaynağı olmuştur. Ayetlerden ilham alınarak tefsire isim konulması günümüzde de devam etmektedir. Mesela *Şifa Tefsiri* adlı eserin müellifi konuyla alakalı şunları kaydetmektedir: “Hukukî, Sosyal, Siyasal, Ekonomik, Ahlakî, Ferdî, Ailevî, Yönetim, Üretim Tüketim... v.s. hastalıklarımıza şifa olur inancı ile adını ‘İsrâ Suresi’ nin seksen ikinci ayetinden ilham alarak ‘Şifa Tefsiri’ diye isimlendirdim.”⁶⁰ Yine *Yaşayan Kur'ân* adlı meal tefsire bu şekilde bir isim verilmesi şöyle izah edilmektedir: “Kur'ân Yaşayanları uyarmak, uyanışa çağırmak, derin uykularından uyandırmak için gelmiştir. İşte bu ‘Yaşamakta olanı uyarmak/uyandırmak için’ (*liyunzira men kane hayyen*) ifadesi, ‘Yaşayan Kur'ân’ esprisinin de isim kaynağı olmuştur.”⁶¹

Bazı müfessirler ayet-i kerîmelerin yanı sıra hadis-i şeriflerden de ilham alarak tefsir kitaplarına isim koymuşlardır. Abdullah el-Cevâdî el-Amûlî (d.1933), *Tesnîm fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı kitabını, Hz. Peygamber'den nakledilen, “*Tesnim, cennetteki içeceğin en değerlisidir. Onu Hz. Muhammed ve ailesi içer. O, Ashab-ı yemin'i ve cennetin diğer halkını birbirine mezceder*” rivayetine ve “*Rableri onlara tertemiz bir içki içirir (İnsan 76/21); ‘İyiler kesinkes cennettedir. Onlar orada koltuklar üzerinde etrafa bakarlar. Onların yüzünde nimetlerin sevincini görürsün Kendilerine mühürlü hâlis bir içki sunulur. Onun içiminin sonunda misk kokusu vardır. İşte yarışanlar ancak onda yarışınlar Karışımı Tesnîm'dendir (O Tesnîm Allah'a) yakın olanların içecekleri bir kaynaktır*” (*Mutaffifin 83/22-28*) ayetlerine dayanarak isimlendirmekte ve şunları söylemektedir: “İşte bu tefsir, Tevhid kaynaklarına hasret kalmış olanları, tazyikle akıp dökülen marifet kadehleriyle sular ve onlara içecek ve yiyeceklerinin Adn cennetlerine benzerliğini hatırlatır. Bu yüzden bu tefsire *dolup taşan Tesnîm* diye isim vermemiz uygundur. Çünkü isim müsemmayı zahir kılar ve onun hakikatini ifşa eder.”⁶²

Tefsir kitaplarına verilen isimler, müfessirlerin Kur'ân'ı bereketli bir menba olarak algıladıklarını göstermektedir. Beyzavî'nin (ö.685/1286) *Envâru't-tenzîl ve*

⁶⁰ Mahmut Toptaş, *Kur'ân-ı Kerîm Şifa Tefsiri*, Cantaş Yayınları, İstanbul 1993, I, 17.

⁶¹ R. İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'ân*, İnşa Yayınları, İstanbul 2011, s. 12.

⁶² Abdullah el-Cevâdî et-Taberî el-Amûlî, *Tesnîm fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-İsrâ, Beyrût 2011, I, 31.

esrâru't-te'vîl adlı tefsirinin ismini düşünecek olursak bu isim aynı zamanda müfessirlerin Kur'ân'ı nasıl bereketli ve nurlu gördüklerine işaret eder. Benzer biçimde *Bahru'l-ulûm* gibi tefsir kitaplarının isimleri Kur'ân'ı bitmez bir okyanus şeklinde algılamanın neticesidir. Özellikle *Kehf 18/109* ve *Lokmân 31/27* ayetlerinin, Allah'ın ilmini yazmak için denizlerin mürekkep, ağaçların kalem olsa bile yetmeyeceğini ifade etmesi, muhtemelen tefsir kitaplarına bu tür isimler vermede mühim rol oynamıştır. Yine *Cevâhiru'l-Kur'ân* veya *Hakâiku't-tefsir* isimlerinde yer alan *cevâhir* ve *hakâik* kelimeleri de Kur'ân'ın engin bir kitap oluşunu yansıtan isimlendirmelerdir. Nitekim Necmuddîn Dâye (ö.654/1256) tefsirine *Bahru'l-hakâik ve'l-maânî fî tefsîri's-seb'ül-mesânî* ismini verdiğini belirtir ve tefsirinin kıymetine dair şunları söyler: “İyi anla ve bunu ganimet bil. Zira bu manalar ve hakikatler bulunmaz incilerdir. Bunları kırk senelik dalgıçlık sonunda Kur'ân denizinden çıkardım.”⁶³ Aynı şekilde Kuran'ın bitmez güzelliklerini ve insanı şaşırtan yönlerini göstermek için *dürer*, *yavâkît*, *bedi*, *bedâi* ve *acâib* kelimeleri de isimlerde yer almıştır. Söz gelimi *Nazmu'd-dürer fî tenâsubi'l-ây ve's-süver* bu cümledendir. Söz konusu eserin müellifi tefsiri hakkında şunları söylemektedir: “Asırların, kendisi gibi bir tefsir telif edilmesine imkân vermediği ve sağanak yağmur damlaları gibi çok sayıda tefsir olmasına rağmen hiçbirinin kendisine üstün gelemediği bu tefsiri, Salı günü Şaban'ın yedisinde müsvedde halinde tamamladım.”⁶⁴

Kur'ân'ın bereketinin yanı sıra onun güzelliği de göz önünde bulundurulmuş ve “Allah güzeldir güzeli sever”⁶⁵ hadisine istinaden güzelliği yansıtan isimler de kullanılmıştır. Nitekim bu noktaya dikkat çeken Cemâleddîn el-Kâsımî (ö.1332/1914) şöyle demektedir: “Bu tefsirde takip ettiğimiz kaidemiz, Kur'ân ayetlerinin anlamları konusunda, o ayetlerle ilgili söylenenlerin en güzelini tercih etmektir. Bu yüzden bu tefsire *Mehâsinu't-tefsîr* adını verdik. Allah bizi en doğru yola kılavuzlasın.”⁶⁶

Tefsir kitaplarının adlarında Cenab-ı Hakkın isimlerinin de kullanıldığı görülür. Mesela *Tabsiretu'r-Rahmân ve teysîru'l-Mennân* veya *Tâcu't-tefâsîr li-keîlâmi'l-Meliki'l-Kebîr* veya *et-Tefsîr fî meânî kelâmi's-Semî ve'l-Basîr* gibi. Kur'ân'ın bazı

⁶³ Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1998, s. 145.

⁶⁴ Burhanuddîn Ebû'l-Hasan İbrahim b. Ömer el-Bikâtî, *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Ây ve's-Süver*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kâhire ts., XXII, 443.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, hadis no:3789; 17207;17369.

⁶⁶ Muhammed Cemâleddîn Saîd b. el-Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1418, IX, 523.

isimleri de tefsir kitaplarının isminde yer almıştır. Özellikle te'vîl ve tefsir kelimelerine uyum sağlayacak yani seci oluşturacak şekilde kullanımdan dolayı te'vîl kelimesine eşlik etmek babından Kur'ân'ın isimlerinden olan *tenzîl* kelimesi sıklıkla kullanılmıştır. Mesela *Durretu't-te'vîl fî müteşâbihi't-tenzîl*, *Câmiu't-te'vîl li muhkemi't-tenzîl*, *el-Kefîl bi manâ't-tenzîl* gibi. Ancak tefsir kitaplarının isminde en çok yer alan kelime “Kur'ân” ismidir. Tefsirin doğrudan konusu olması hasebiyle “Kur'ân”, tefsir kitaplarının isimlerinde vazgeçilmez kelime olmuştur. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, *Arâisu'l-beyân fî hakâiki'l-Kur'ân*, *Tahkîku'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, *Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân* gibi.

Tefsir ilmine ilişkin yazılan bir kısım kitaplara klişeleşmiş tarzda aynı isimlerin verilmesi aynı zamanda eserlerin ait olduğu tefsir ekolünü yansıtmaktadır. Bunların en güzel misalleri “*Meâni'l-Kur'ân*” ile “*Ahkâmu'l-Kur'ân*” isimli tefsir kitaplarıdır. Bu isimle kaleme alınan tefsirler, mensup oldukları tefsir ekolünü hatırlatmaktadır. Mesela “*Meâni'l-Kur'ân*” dilbilimsel, “*Ahkâmu'l-Kur'ân*” ise fikhî tefsir ekolünü çağrıştırmaktadır.

Tefsir kitaplarına verilen isimler uzunluk ve kısalık bakımından farklılık göstermektedir. Uzun isimler akılda kolayca kalmamasına rağmen bazı müfessirler kitaplarına uzun isim koymaktan çekinmemişlerdir. Muhtemelen böyle uzunca isim vermekten çekinmemelerinin sebebi kitabın muhtevasını tam manasıyla yansıtmış olmak içindir. Mesela İbrahim b. Zubejr es-Sakafî el-Gırnâtî (ö.708/1308) tefsir kitabına uzunca bir isim vererek bunu şöyle izah etmiştir: “Hedeflenen bu amaç Allahın lütfuyla kolaylaşınca güzellik ve mükemmellik bakımından parlaması ve tefsirlerin ufkunda bir hilal gibi doğup ışık saçması için kitabın adını

ملاك التأويل القاطع بذوي الإلحاد والتعطيل في توجيه المتشابه اللفظ من أي التنزيل (Mellâku't-te'vîli'l-kâtî' bizevî'l-ilhâd ve't-ta'tîl fî tevcihi'l-müteşâbihi'l-lafz min âyi't-tenzîl) koydum.”⁶⁷ Aynı şekilde yetmiş cilt olduğu söylenen tefsirinde mesur tefsir, muhkem, nasih-mensuh, müşkil ifadeleri şerhetme, garip kelimeleri açıklama, gizli manayı izhar etme vb. türden pek çok ilimleri ve büyük faydeleri bir araya getirdiğini söyleyen Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr (ö.437/1045), “bu

⁶⁷ Ebû Cafer Ahmed b. İbrahim b. Zubejr es-Sakafî el-Gırnâtî, *Mellâku't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts., s. 9.

kitabına “*el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fî ilm-i meâni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmîhi ve cümelin min funûn-i ulûmihi*” ismini verdim. Bu sözümle şunu kastettim. Yani Allah'ın kitabının bilgisinin nihayetine ulaşmaya hiç kimsenin gücü yetmez. Çünkü her bilenin üstünde bir bilen vardır.”⁶⁸ Ancak bazı müfessirler ise tefsir kitaplarına uzun bir isim koymakla beraber muhtemelen daha kolay hatırlanabilsin diye uzunca ismi kısaltmışlardır. Mesela tefsirine *Tahrîru'l-ma'nâ's-sedîd ve tenvîru'l-akli'l-cedîd min tefsîri'l-Kitâbi'l-Mecîd* şeklinde uzun bir isim koyan İbn Âşûr (ö.1392/1973), ardından bu ismi *et-Tahrîr ve't-tenvîr mine't-tefsîr* şeklinde kısalttığını söylemektedir.⁶⁹

Bazı kitaplara çoğul olarak *tefâsîr*, *cevâmi*, *te'vilât* şeklinde isim verilmiştir. Bu tarz isimlerde birçok tefsirden derleme yapıldığına bir telmih vardır. Yine *Fevâtihu'l-ilâhiyye* gibi *fâtih* kelimesinin çoğulu olan *fevâtihin* geçmesi ilahî bağışların pek çok olduğunu çağrıştırır. Bazen de aynı kelimenin farklı formları kullanılarak isim verilmiştir. Mesela *envâr-nûr-tenvîr*, *beyân-tıbyân-tebyîn* veya *vâdih-tavdîh-îzâh* kelimeleri gibi. *Beyân-tıbyân-tebyîn* gibi kelimeler tefsir kelimesinin anlamlarından bir kısmını mündemiç olması bakımından sıkça tercih edilmiştir. *Envâr-nûr-tenvîr* gibi isimler ise muhtemelen Kur'ân'ın aydınlatıcı ve hidayete erdirici özelliğine atıfta bulunmaktadır.

Bazı tefsirlerin isimlerinde *teysîr* gibi kolaylığa vurgu yapan ifadeler geçmektedir ki müfessir muhtemelen bu ismi vermek suretiyle tefsir ilmini okuyucuya kolaylaştırmayı hedeflediğini göstermektedir. Tefsirin kolaylaştırılıp halka ulaştırılması düşüncesi tefsir tarihinde hemen her asırda görülmekle beraber çağdaş dönemde biraz daha ağırlık kazanmıştır. Tefsir kitaplarının isimlerinde yer alan *teysîr* gibi kelimeler aynı zamanda bir özetlemeye de işaret etmektedir. Mesela İbnu'l-Cevzî (ö.597/1200), önce *el-Muğnî fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı hacimli bir tefsir yazmış bu kitabını kısaltarak *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* adlı tefsir kitabını yazmış ardından bunu da ihtisar ederek ezberlemeye elverişli olsun diye en doğru görüşleri seçerek *Teysîru't-tıbyân fî ilmi'l-Kur'ân* adıyla daha muhtasar bir tefsir telif etmiştir.⁷⁰

⁶⁸ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr, “*el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi'n-Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmîhi ve Cümelin min Funûn-i Ulûmihi*”, Câmîatu's-Şârîke, 2008, I, 73.

⁶⁹ Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnusiyye, Tûnus 1984, I, 8 vd.

⁷⁰ Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, Medine 2003, I, 102 vd.

Çağdaş dönemde bir kısım müfessirlerin Kur'ân'ın kolay anlaşılır ve her yönüyle kolaylaştırıcı bir kitap olduğunu düşünerek tefsirlerini bu minvalde isimlendirdikleri anlaşılmaktadır. Mesela Muhammed Mekkî en-Nâsîrî (ö.1414/1993) Kur'ân'ın her bakımdan kolaylaştırıcı bir kitap olduğuna inandığı için kitabını da bu doğrultuda adlandırmıştır. Ona göre okunmasında ve ezberlenmesinde kolaylığının sonu olmayan, tefekkür ve tedebbüre yönlendiren Kur'ân'ın kolaylaştırıcı olduğu aşikârdır. Kur'ân, ilk safhaya Allah Tealâ'nın “Öğüt alan yok mudur?”(Kamer 54/17) ayeti ile yine “(Resûlüm!) Sana bu mübarek Kitab'ı, âyetlerini düşünsünler ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik”(Sad 38/29) ayetinin tasdik ettiği gibi, kendisini anlamayı, bilmeyi ve kendisiyle amel etme kolaylığını koymuştur. Üslubu devam ettiği sürece, bu soylu maksadı gerçekleştirmek için Allah Tealâ'nın “Andolsun biz Kur'ân'ı öğüt alınsın diye kolaylaştırdık. (Ondan) öğüt alan yok mu?” (Kamer 54/17) sözünden yardım ve ilham alıp seçimde bulunmak ta devam edecektir. Bu sözleri okuyanların ona “*et-Teysîr fî ehâdîsi't-tefsîr*” ismini vermeleri ya da arz ettiğim çeşitli bakış açılarına binaen ona “*en-Nehcu'l-kavîm fî tefsîri'z-zikri'l-hakîm*” (Kur'ân tefsirinde doğru metod) adını vermeleri imkân dâhilindedir.⁷¹ Yine çağdaş dönemde tefsirinin adını *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî tefsîri'l-keîlâmi'l-Mennân* koyarak kolaylaştırmayı hedefleyen müfessirlerden birisi Abdurrahmân b. Nâsîr es-Sâdî'dir (ö. 1376/1957). Bu tefsirin mukaddimelerinden birisini yazan Muhammed b. Sâlih tefsirle ilgili şunları kaydetmektedir: “Bu tefsir, tefsirlerin en güzellerinden olup meziyetleri pek çoktur. Bu meziyetlerden birisi ibarelerinin kolay ve açık olmasıdır. Bu yüzden onu hem ilimde derinleşmiş olanlar hem de diğerleri anlayabilmektedir. Başka bir meziyeti de okuyucunun vaktini zayi eden ve fikrini karıştıran faydasız ilavelerden ve uzatmalardan uzak olmasıdır.”⁷²

Bir kısım tefsirler daha sonra bizzat kendi müellifleri tarafından özetlenerek yeni bir isimle yazılırken bazı tefsirler de başka âlimler tarafından kısaltılarak tekrar yazılmıştır. Tefsir sahasında bu tür özetlenen eserler *zübde*, *hulâsa*, *lübâb* ve *muhtasar* ibareleriyle adlandırılmıştır. Bu ibareler ilgili tefsirin muhtevasını elbette aydınlatmaktadır. Mesela Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr'in (ö.774/1373), *Teysîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eseri Muhammed Nesîb er-Rifâî tarafından *Teysîru'l-aliyyi'l-kadîr li ihtisârî*

⁷¹ Muhammed Mekkî en-Nâsîrî, *et-Teysîr fî Ehâdîsi't-Tefsîr*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1985, I, 10.

⁷² Abdurrahmân b. Nâsîr b. Abdillâh es-Sâdî, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri'l-Kelâmi'l-Mennân*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 2000, I, 11.

tefsîr-i İbn Kesîr adıyla özetlenmiştir. “Hulâsatu’t-tefâsîr, Lübâbu’t-tefâsîr, uyûnu’t-tefâsîr, zübdetu’t-tefâsîr” adıyla ve özetleme yoluyla hazırlanan tefsirler genellikle pratik ihtiyaçları gidermek için basit bir üslûpla hazırlanmıştır.”⁷³ Buna rağmen “hülâsa” ismi verilen bazı tefsirlerin kâmil manada hulasa olduğu söylenemez. Bunlar daha çok derleme türündendir. Mesela M. Vehbi Efendi’nin (ö.1369/1949) *Hulâsatu’l-beyân* adlı eseri bu kabildendir. Bu eserin on beş ciltlik bir yekûna ulaşmış olması muhtemelen tefsir kaynaklarının hacimlerinden ve fazlalığından ileri gelmektedir. Çünkü “eserin telifi sırasında Taberî’nin *Câmiu’l-beyân*, Fahreddîn er-Râzî’nin *Mefâtîhu’l-gayb*, Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, Neseî’nin *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, Hâzin’in *Lübâbu’t-te’vîl*, Nizâmeddin en-Nîsâbü’rî’nin *Garâibu’l-Kur’ân ve regâibu’l-furkân*, Nî’metullah b. Mahmûd en-Nahcuvânî’nin *el-Fütûhâtu’l-ilâhiyye ve’l-mefâtîhu’l-gaybiyye*, Ebûssuûd Efendi’nin *İrşâdu’l-akli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-Kitâbi’l-Kerîm*, Sıddîk Hasan Han’ın *Fethu’l-beyân fî makâsıdı’l-Kur’ân* adlı tefsirleri kaynak olarak kullanılmıştır.”⁷⁴ Yine İbn Âdil (ö.775/1373) yirmi cilt olan *el-Lübâb* adlı tefsirinde özetlemeden ziyade derleme yapmıştır. Konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: “Bu kitapta Kur’ân ilimleri hakkında âlimlerden gelen görüşleri topladım ve ona *el-Lübâb fî ulûmi’l-kitâb* ismini verdim. Allah’tan, yardımını beklentiye ulaştırmasını, hata ve sürçmeden korumasını istiyorum.”⁷⁵

Sadece tefsir kitapları değil müstakil sure adına yazılmış risâle tarzındaki bazı eserler de secili bir isimle adlandırılmıştır. Mesela Ömer b. Yûnus el-Hanefî (ö.725/1325) *İğâsetu’l-lehf bi tefsîr-i Sureti’l-Kehf* adlı bir tefsir yazmış bunu Şeyh Muhammed el-Ezherî (ö.983/1575) *Metâliu’l-keff an Sureti’l-Kehf* adıyla özetlemiştir.⁷⁶ Firûzâbâdî (ö.817/1415) ise İhlâs suresiyle ilgili yazdığı eserine *Hâsilu küreti’l-halâs fî fedâili’l-İhlâs*⁷⁷ ismini vermiştir.

Mezhep anlayışlarının da tefsir isimlerine yansıdığını söylemek mümkündür. Mesela Mutezilî bilginlerin tefsire dair eserlerinin büyük bir kısmına *müteşâbihu’l-Kur’ân* adı verdikleri anlaşılmıştır. Zira müteşâbihler mezhebin yapacağı teviller için

⁷³ Abdulhamit Birişik, “Muhtasar”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 59 vd.

⁷⁴ İsmet Ersöz, “Hulâsatü’l-Beyân”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 320.

⁷⁵ Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Âdil, *el-Lübâb fî Ulûmi’l-Kitâb*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 1998, I, 79.

⁷⁶ Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtu’l-Müfessirîn*, thk.Süleymân b. Sâlih el-Huzzî, Mektebetu’l-Ulûm ve’l-Hikem, es-Suûdiyye 1997, s. 267.

⁷⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Davûdî, *Tabakâtu’l-Müfessirîn*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût1983, II, 277.

önemlidir.⁷⁸ Yine görebildiğimiz kadarıyla Mutezilî müfessirler te'vîl kelimesine özel bir önem atfetmişler bu yüzden de tefsir kitaplarının isimlerinde tefsir kelimesinden ziyade te'vîl kelimesini yeğlemişlerdir. Mutezile'nin ünlü müfessirlerinden Ebû Müslim el-İsfahânî'nin (ö.322/934) halen elimizde mevcut olmayan *Câmiu't-te'vîl li-muhkemi't-tenzîl* adlı eseri ile Zemahşerî'nin, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl* adlı eserini bu minvalde örnek verebiliriz. Mutezile'nin te'vîl kelimesine atfettiği değer, Kâdî Abdulcebbar'ın (ö.415/1025) bazı eserlerinde de görülmektedir. Mesela o, *Müteşâbihu'l-Kur'ân* adlı eserinde “Mâturîdî'nin (ö.333/944) aksine, *tefsir* kavramını hemen hemen hiç kullanmaz, kendisinin ve başkasının yorumlarını te'vîl kavramıyla anmakta ısrarlı”⁷⁹ davranır. Mutezilî müfessirlerin böyle bir tercihte bulunmalarında akla önem vermelerinin etkisinden söz edilebilir.

Müfessirin ardından onun adına toplanan tefsirlere o müfessirin adıyla isim verildiği gibi, bazen çok meşhur olan müfessirin adıyla da kendi tefsiri anılmıştır. Râzî tefsiri, Kurtubî tefsiri, Beyzâvî tefsiri, Elmalılı tefsiri gibi. Bunlara te'vîl yerine tefsir kelimesinin kullanılması ise “tefsir” teriminin “tevil” terimine baskın geldiğini ve Kur'ân'ı açıklayıp yorumlayan ilim dalının tefsir olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Bir kısım müfessirler yaşadıkları dönemin bazı sıkıntılarını tefsir kitaplarının isimlerine taşımışlardır. Bunun en çarpıcı örneklerinden birisi Elmalılı'dır (ö.1361/1942). Elmalılı'nın, tefsirine verdiği ismin o dönemin genel kanaatiyle yakından ilişkili olduğu söylenmektedir. Bir iddiaya göre “o sıralarda yoğun bir sadeleştirme faaliyetinin yürütüldüğü, bu arada Kur'ân, Ezan ve kamet üzerindeki denemelerle ibadet dilinin de Türkçeleştirilmeye çalışıldığı (1932) dikkate alınırsa müellifin, tercümesinin bu tür faaliyetlerde malzeme yapılmasına engel olmak amacıyla Türkçe'nin gramerine aykırı düşecek bir üslûpla çeviri yapmayı tercih ettiği söylenebilir. Nitekim eserine seçtiği isimde de bu arka plan hissedilir. Fransız filozofu Auguste Comte'un Türkiye'deki sadık takipçileri olan, pozitivist ve materyalist görüşleri savunarak İslâm aleyhtarı yayınlar yapan ve dine “bâtıl inançlar” gözüyle bakan Abdullah Cevdet ve Kılıçzâde Hakkı gibi kimselere karşı eserin isminde İslâm'ın “hak dini” olduğu vurgulanmış, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi yolundaki denemelere

⁷⁸ İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003, s. 102 dipnot 225.

⁷⁹ Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, s. 104.

karşı da Arapça'nın "Kur'ân dili" olduğu vurgulanmıştır."⁸⁰ Böylece Elmalılı, tefsirinin adıyla da o dönemin baskın zihniyetine karşı bir tavır takınmıştır.

Tefsir kitaplarına verilen isimler müfessirin Kur'ân telakkisini de az çok yansıtmaktadır. Kur'ân bir hayat kaynağı olarak telakki edildiği için onun açıklamasını konu edinen tefsirler de bir kısım müfessirler tarafından bu yönde addedilmiş ve tefsir kitaplarına da bu doğrultuda ad verilmiştir. Örneğin İbn Zafer'in (ö.565/1169) *Yenbâu'l-hayât* adlı tefsiri gibi.

Bazı tefsir kitaplarına birden fazla isim verilmiştir. Mesela "Alâuddîn Musannifek'in (ö.875/1470) tefsiri üç isimle anılır. Mevlânâ Alâuddîn, âlim, fâzıl, şâir bir zâttır. Pek genç iken telîf ve tasnife başlamış olduğu cihetle kendisine ism-i tasgîr sigasıyla Musannifek lakabı verilmiştir. Feyizli bir kalem sahibidir, tasavvufdan da nasibdârdır. Birçok eserlere mâlik olan bu zât, Sultan Fâtih nâmına da, müşârün-ileyhin işaretiyle Fârisiyyü'l-ibâre bir tefsir yazmıştır. Bu tefsirin ismi *Kitâbu's-şifâ fi tefsîr-i kelâmi'llâhi'l-münzel mine's-semâ'*dır. Buna *Muhammediyye* de denilmektedir. Bu tefsirde zahir ve gayri zahir hakikatler bast edildiği için buna *Multekâ'l-bahreyn* namı da verilmiştir. Binâenaleyh bu üç nâmiyle yâd edilen tefsir, müteaddit değil, birdir."⁸¹

Bazı isimler ise birkaç müfessir tarafından kullanılabilmiştir. Örneğin hem Mahmud b. Muhammed eş-Şirazî (ö.581/1185) hem de Muhammed b. Yahya (ö.848/1444), tefsirlerinin adını *Fethu'l-Mennân fi tefsiri'l-Kur'ân*⁸² şeklinde isimlendirmişlerdir. Benzer şekilde Ebû Bekr el-Külâlî'nin (ö.1280/1824) *Safvetut-tefâsîr* adlı bir tefsiri⁸³ olduğu gibi çağdaş dönemde Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin de (d.1930) aynı isimde bir tefsiri vardır. Yine hem Muhammed b. İbrahim et-Tartusî'nin (ö.781/1379)⁸⁴ hem de Tabressî'nin (ö.548/1153) tefsirinin ismi *Mecmeu'l-beyan fi tefsiri'l-Kur'ân* şeklindedir.

Tefsir kitaplarının bir kısmına iddialı isimlerin konulduğu söylenebilir. Mesela *Keşşâf* ya da *Mefâtîhu'l-gayb* gibi isimler kanaatimizce aşırı güveni ifade eden ve tefsir kitabı için oldukça iddialı olan isimlerdir. Nitekim buna dikkat çeken âlimler olmuştur.

⁸⁰ Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'ân Dili", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 163.

⁸¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973, II, 599.

⁸² Edirnevî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s.198, 328.

⁸³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II,751; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût ts., III, 57.

⁸⁴ Edirnevî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 272.

Söz gelimi Ebû Ali es-Sukûnî (ö.727/1327) şöyle demektedir: “Bazı kitapların isimlendirilmesinde caiz olmayan isimler yer almaktadır. Örneğin bazı kitaplara *el-İsrâ* bazılarına *el-Meâric* ismi verilmektedir. Böyle isim vermekten kaçınmak gerekir. Çünkü bu hususta (İsrâ konusunda) Hz. Peygamberle rekabet etme anlamına işaret vardır. Bazılarının *Mefâtihu'l-gayb* ve *Ayâtu'l-beyyinât* şeklinde isim vermeleri de bu türdendir. Zira bunlar Allah'ın, Resulüne indirdiği şeylerde adeta ona ortak olmayı tevehhüm ettirmektedir. Yine kitabını *Mefâtihu'l-gayb* ismiyle isimlendirmek Allah katındakine ortak olmayı tevehhüm ettirmektedir. Allah Teâlâ ise “*Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez*” (*En'âm 6/59*) buyurmaktadır. Bu yüzden bu çeşit isimlendirmelerden ve tevehhüme sebep olacak şeylerden kaçınmak icap eder.”⁸⁵

İslam ahlakı, İslam ilim tarihinde çok güzel ve derin izler bırakmıştır. Bunun bir tezahürü olarak müfessirler, kitaplarına verdikleri isimle beraber Allah'a yakarıştaki bulunarak yazdıkları kitabı rızasına nail etmesini, bu kitaptan kendisini, anne babasını ve Allah'ın ihsanını dileyen herkesi faydalandırmasını istemişlerdir.⁸⁶ Ayrıca öğrenmek isteyenlere de faydalı olması için dua etmişler⁸⁷, Cenab-ı haktan yazdıkları tefsirden faydalanmanın daim olmasını ve eserlerinin bitmez hazinelerden olmasını dilemişlerdir.⁸⁸

5. Tefsir Kitaplarında İsim Müsemma Uyumu

Kitapların isimleriyle içeriklerinin uygun olması her şeyden önce etik bakımdan hassas bir meseledir. Zira ismi şatafatlı, muhtevası ise boş olan bir kitap okuyucunun aldatılmışlığına sebebiyet verebilir. Bu durumda okuyucu o kitapta aradığını bulamaz ve yazara karşı duyduğu güven zedelenir. Kitapta isimle müsemmanın uyumlu olması, ilgili konuya meraklı bulunanları doğrudan o sahaya yönlendirir. Bununla birlikte kitabın ismiyle muhtevasının uygunluk arz etmesinin yazarın telif melekesiyle alakalı olduğu unutulmamalıdır.

⁸⁵ Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd b. Muhammed b. Abdillâh b. Bekr b. Osman b. Yahya, *Mu'cemu'l-Menâhi'l-Lafziyyeti ve Fevâidi fi'l-Elfâz*, Dâru'l-Âsime, Riyâd 1996, I, 509.

⁸⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire 1964, I, 3.

⁸⁷ Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1418, V, 351.

⁸⁸ Muhammed b. Abdillâh eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru İbn Kesîr, Dîmeşk 1414/1993, I, 15; Muhammed Sıddık Han, *Fethu'l-Beyân fi Makâsidi'l-Kur'ân*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrût 1992, I, 24.

Bir kısım müfessirlerin, tefsirlerine verdikleri isimle kitaplarının muhtevasının örtüşmesine özen gösterdikleri anlaşılmaktadır. Söz gelimi Seâlibî (ö.876/1472) tefsirinin ismine ilişkin şunları kaydetmektedir: “Bu kitabım, hikmetlerin kıymetlilerini, Peygamber efendimizden nakledilen sahih sünnetlerin cevherlerini ve güzel rivayetleri içine almaktadır... Ona *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân* adını verdim.”⁸⁹ Anlaşıldığı kadarıyla Seâlibî, Hz. Peygamberden gelen sahih rivayetlere ağırlık verdiği için kitabına da bu yönde bir isim koymuştur.

İbn Cüzey (ö.741/1340) ise tefsirine *et-Teshîl (kolaylaştırma)* ismini vermesinin gerekçesini izah ederek konuyla ilgili şunları söylemektedir: “Faydalı bir yol takip ettim. Kitabımı kapsamlı (cami) ve veciz yaptım. Bunda dört faydayı amaçladım. Birincisi, hacmi küçük olan bu kitapta, taliplilere kolaylık olsun diye pek çok ilmi bir araya getirdim... Kur'ân ilimlerinin her bir dalında kabuğu değil özü verdim. İkincisi, hayret verici nükteleri, ilginç faydaları zikrettim. Üçüncüsü müşkülâtı izah ettim. Dördüncüsü müfessirlerden gelen sahih ve yanlış görüşleri tahkik edip racihi mercuhdan temyiz ettim... Bu kitaba *Kitâbu't-teshîl li ulûmi't-tenzîl* ismini verdim.”⁹⁰ O halde İbn Cüzey, istekliler için tefsiri kolaylaştırmayı amaçladığından dolayı bu gayesini kitabının ismine de aksettirmiştir.

Tefsir kitabının ismiyle muhtevasının uygun olmasına özen gösterenlerden birisi de Şîî müfessir Rızâ el-Kummî el-Meşhedî'dir (ö1125/1713). el-Meşhedî şunları söylemektedir: “İhtiva ettiği şeyler ismine, lafzı da manasına uygun olsun diye tefsiri tamamladıktan sonra ona “*Kenzu'd-dekâik ve bahru'l-garâib*” ismini verdim.”⁹¹

Zâhirî ve bâtinî manaları cem etmeye çalışan bir kısım müfessirler, tefsir kitaplarının isimlerine bu durumu yansıtarak az çok isim-müsemma uyumunu sağlayabilmişlerdir. Söz gelimi Muhammed b. Ali el-Harrûbî (ö.963/1555) *Riyâzu'l-enzhâr ve kenzu'l-esrâr* adlı tefsirinin önsözünde Kur'ân'ın hem zâhirî hem de bâtinî manasını dikkate almak suretiyle şeriat ve hakikati cem eden bir tefsir oluşturmayı

⁸⁹ Abdurrahman b. Muhammed Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 1418, I, 19-20.

⁹⁰ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh İbn Cüzey, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, Şirketu Dâri'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam Beyrût 1416, I, 10-11.

⁹¹ Muhammed b. Muhammed b. Rızâ el-Kummî el-Meşhedî, *Kenzu'd-Dekâik ve Bahru'l-Garâib*, Tahrân 1378, I, 44.

yeğlediğini belirtmektedir.⁹²

Bazı müfessirler tefsirlerini hayatlarının bir pratiği olarak telakki etmişler bu yüzden isminin secili olmasına değil gerçeği aksettirmesine ehemmiyet vermişlerdir. Bunun çağdaş dönemdeki örneklerinden birisi Seyyid Kutub'tur (ö.1386/1966) O, Kur'ân'ın emirleri doğrultusunda yaşamayı büyük bir nimet saydığı için tefsirine de *Fi Zilâli'l-Kur'ân* adını vermiştir. Ona göre, "Kur'ân'ın gölgesinde hayat bir nimettir. Öyle bir nimettir ki tatmayan bilmez. Ömrü yücelten, bereketlendiren ve tezkiye eden bir nimettir."⁹³ Kanaatimizce Seyyid Kutub'un, tefsirine *Fi Zilâli'l-Kur'ân* adını vermesinin bir sebebi de Kur'ân karşıtı olarak gördüğü güçlerin sultasına karşı duyduğu bir tepkidir. Çünkü Kur'ân'ın gölgesinde aşikâr olduğu üzere Allah'a rücu etmenin bir tek şekli ve yolu vardır. Bunun dışında başka bir şey yoktur. Bu da hayatı tamamıyla Allah'ın yüce kitabında resmettiği yola döndürmek ve hayatı buna göre tanzim etmektir.⁹⁴

Her müfessir tefsir kitabına verdiği ismi gerekçesiyle zikretmemektedir. Ancak tefsirin ismiyle muhtevası mukayese edilerek bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Bu yüzden bazı eserlerin isimleri daha sonraki muhakkikler tarafından çeşitli ihtimaller göz önünde bulundurularak tartışılmış⁹⁵ bazı tefsir isimleri ise yorumlanmaya çalışılmıştır. Mesela daha çok *Tefsiru's-Şeyh* diye tanınan Şihâbuddîn es-Sivâsî'nin (ö.860/1455) tefsirinin ismi *Uyûnu't-tefâsîr li'l-fudalâi's-semâsîr*'dir. "Kendisi tefsirine niçin bu ismi verdiği belirtmez. Konu ile ilgili açıklayıcı başka bilgi de bulunamamıştır. "Uyûn" *ayn* kelimesinin çoğuludur. *Ayn* sözlükte göz organı, kaynak, su kaynağı vs. anlamlarına gelmektedir. *Aynu's-şeyi* 'bir şeyin iyisini, seçilip alınan, seçkini' demektir. Müellifimiz bu sonuncu manası ile almış olmalıdır. Muhtelif tefsirlerden tercih ve tasvip ettiği açıklamaları derleyerek tefsirini daha çok bunlardan meydana getirdiğini vurgulamak istemiş olabilir. Bu durumda onun kendi izah ve yorumlarından çok muteber tefsirlere ağırlık vererek çeşitli tefsirlerin beğenilen

⁹² Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yayınevi, İstanbul 2007, s. 476.

⁹³ Seyyid Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk Beyrût 1412, I, 11.

⁹⁴ Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'ân*, I, 15.

⁹⁵ Örnek olarak bkz. Abdurrahmân b. Hasan b. Muhammed b. Abdilvahhâb b. Süleymân et-Temîmî, *Keşfu Mâ el-Kâhu İblîs mine'l-Behreci ve't-Telbîs alâ Kalb-i Dâvûd b. Cercîs*, thk. Abdulazîz b. Abdillâh ez-Zîr âl-i Ahmed, Dâru'l-Asîme, Riyâd 1285, I, 13.

yönlerini bir araya getirmeyi ve bunu yine bir terkiplerle sunmayı amaçladığı söylenebilir.”⁹⁶

Üdfüvî'nin (ö.388/998) eseri üzerine yapılan bir değerlendirmede ise eserin ismi hakkında şu yorum yer almaktadır: “Üdfüvî bir tür Kur'ân ilimleri ansiklopedisi olarak telakki ettiğini düşündüğümüz *el-İstiğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde âyetlerin doğrudan tefsirine -diğer ilimlerin yanı sıra- kısaca temas etmekle yetinmektedir. Bu sebeple olsa gerektir ki eserinin başlığında Taberî'de olduğu gibi “tevil” ya da daha yaygın kullanımıyla “tefsir” yerine “ulûmu'l-Kur'ân” tabirini kullanmış ve böylece *el-İstiğnâ* sözcüğüyle de okuyucusunu Kur'ân ilimlerinde başka bir eserden müstağni kılacak zenginliğe ulaşmayı hedeflemiştir.”⁹⁷

Eserin ismiyle muhtevası mukayese edildiğinde verilen ismin isabetli olup olmadığı rahatlıkla anlaşılabilir. Örneğin Taberî'nin (ö.310/923) *Câmiu'l-beyân* adlı kitabı gerçekten ismine layık şekilde ansiklopedik mahiyete haizdir. Keza Kurtubî'nin (ö.671/1273), tam ismi *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mubîn limâ tazammanahu mine's-sünnet-i ve âyi'l-furkân* olan tefsiri de müsemmasıyla özdeştir. Kurtubî, söz konusu tefsirinde ilmin bereketinden olduğunu söyleyerek naklettiği bilgileri o görüşlerin sahiplerine izafe ettiğini belirtmekte, esbâb-ı nüzul ve garip kelimelerin yanı sıra özellikle ahkâm ayetlerinin içerdiği bir, iki veya daha fazla hükmü açıkladığını söyleyerek⁹⁸ ahkâm ayetlerine ayrı bir önem verdiğini anlatmış olmaktadır. Bu yönüyle Kurtubî'nin tefsiri, içeriğini adına yansıtan bir tefsirdir. Umumiyetle *Câmi* isimli tefsirlerin toplayıcı ansiklopedik değere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Tefsir kitaplarının isimlerinde özel isim geçse dahi ona münasip biçimde bir isimlendirme yapılmaktadır. Mesela Firûzâbâdî'ye nispet edilen *Tenvîru'l-mikbâs fî tefsîr-i İbn Abbâs* adlı eser buna güzel bir misaldir. Yine muhtasar yapılan bazı tefsirler dahi muhtasar ibaresini zikrederek isimlendirmek yerine yeni bir isimle takdim edilmiştir. Mesela İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö.1137/1725) *Rûhu'l-beyân* adlı tefsiri

⁹⁶ Şükrü Arslan, “Şihâbüddin es-Sivâsî ve ‘Uyûnu't-Tefâsîr’indeki Metodu”, *AÜİFD*, Erzurum 1990, sayı: 9, s. 196.

⁹⁷ Suat Mertoğlu, “Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: Üdfüvî'nin *el-İstiğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Eserin Mukaddimesi ile Fâtîha Sûresi Tefsirinin İlmî Neşri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2011, sayı: 25, s. 64 vd.

⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 3.

çağdaş dönemde Muhammed Ali es-Sâbûnî tarafından *Tenvîru'l-ezhân min tefsîr-i Rûhi'l-beyân* adıyla özetlenerek yeniden isimlendirilmiştir.

Tefsir kitaplarının isimleri muhtevasının yanı sıra hacmine de işaret edebilmektedir. Mesela *vasît* ve *basît* gibi. Yine bazı kitaplar, isimleriyle bir kılavuzluk yaptığını ya da okuyucuya bir kriter sunduğunu ihsas ettirmektedir. Mesela *minhâc*, *mürşid*, *mîzan* gibi. Ancak bu tür isimler nedense tefsir sahasından ziyade genellikle fıkıh ve usul kitaplarında tercih edilmiş benzerdir.

Konuyla alakalı dikkati celbeden bir husus ta bazen tefsirin isminden çok o tefsirin doğuşuna kaynaklık eden unsurların ön plana çıkarılmasıdır. Örneğin Muhammed Abduh (ö.1323/1905) ve öğrencisi Muhammed Reşîd Rızâ (ö.1354/1935) tarafından kaleme alınan ve esas adı *Tefsîrü'l-kur'âni'l-hakîm* olan tefsir kitabı, ilk etapta *Mecelletu'l-menâr* adlı dergide parça parça yayınlandığı için hem ilmî çevrelerde hem de halk arasında asıl isminden ziyade mezkûr dergiye nispetle *Menâr tefsiri* adıyla anılmaktadır.

Bazı araştırmacılara göre İslam dünyasında “kitaplara “Kur’ân Tefsirinin Engin Deryası”, “Tevhid Akidesini Tarifte Emsalsiz İnci” vs. gibi gösterişli isimler vermek çabucak gelenek halini almıştır. Ancak şiirsel kuru muhtevalar arasında çoğu zaman keskin bir tezat gözlemek mümkündür.”⁹⁹ Kanaatimizce bu görüş bir genelleme ihtiva etmektedir. Daha teferruatlı bir çalışma neticesinde bunun çok da isabetli bir iddia olmadığı görülecektir.

⁹⁹ Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s.37.

Sonuç

İslam dünyasında sadece tefsir kitapları değil, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, mezhepler tarihi vb. her alanda yazılan kitapların isimlerinin oldukça şiirimsi olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca kitap isimlerinin hicrî üçüncü yüzyıldan sonra estetik bir forma büründüğü, ilk üç asırda secili isimlerin pek görülmediği anlaşılmaktadır. Kitap isimlerinin secili olmasında birinci dereceden Kur'ân'ın etkisi olduğu gibi, Arap şiirinin de kısmî etkisinden de bahsedilebilir. Tefsir kitaplarına Kur'ân'ın isimlerinden olan *tenzîl*, *hakîm*, *furkân*, *azîm*, *es-sebu'l-mesânî* vb. eklenmesi Kur'ân'ın tefsir kitaplarının isimlerine olan en bariz etkilerinden birisidir.

Bazı müfessirler tefsirlerine verdikleri isimleri *semmeytü* (adını koydum) ibaresiyle beyan etmişlerdir. Ancak kimisi sadece verdiği ismi zikredip geçerken bazıları gerekçesini de belirtmiştir. Kimi müfessirler ise tefsir kitaplarına verdikleri ismin sebebini dolaylı olarak anlatmıştır.

Birçok tefsir kitabının isminde terkipleşmiş ya da klişeleşmiş tabirler yer almaktadır. Bu nedenle tefsir kitaplarına konulan isimlerde bir gelenekten bahsedilebilir. Hatta İslam dünyasında kitaplara isim verme hususunda bir geleneğin varlığından söz etmek mümkündür. Bu sebepten olsa gerek aynı isme sahip bazı eserlerin birbiriyle karıştırıldığı da olmuştur. Hatta terkipleşmiş isimlerin kullanılmasından dolayı bazı tefsir kitaplarının ismiyle müsemması arasında bir uyumsuzluk da olmuştur. Buna rağmen tefsir kitaplarının isimleriyle muhtevasının ekseriyetle uyumu sağlanmıştır.

Tefsir kitaplarına verilen isimlerde, müfessirin, yaşadığı asırdaki siyasî, içtimâî ve ekonomik etkilerin yanı sıra müfessirin halka iletmek istediği mesaj gibi bireysel faktörler de rol oynamıştır. Bu yüzden Elmalılı gibi müfessirler, kitaplarının ismiyle de özel mesaj vermeyi tercih etmişlerdir. Bazı kitapların isimleri farklı kaynaklarda biraz değişik bir şekilde anılmıştır. İsmi belirsiz olan eserlere genel itibariyle mevzusuna bakılarak isim verilmeye çalışılmış zaman zaman iddia edilen isimlerin uygunluğu tartışılmıştır.

Tefsir-u Mücahid, Tefsir-u Katâde, Tefsiru'l-Askerî gibi tefsir kitapları daha çok bizzat müellifi tarafından telif edilmeyen ya da telif edilse bile bizzat müellifi tarafından adlandırılmayan, sonradan onlar adına derlenen tefsirlerdir. Ancak müellifi tarafından

isim verilmekle beraber müellifinin de şöhretinden faydalanarak daha kolay hatırlansın diye Tefsir-u İbni Hatim, Tefsir-u İbni Teymiyye gibi adlandırmalar yapılmıştır.

Bazı müfessirler kitaplarına çok uzun isimler vermelerine rağmen bu isimler kısaltılmış ve böyle meşhur olmuştur. Yine her kitap isminde secili ifadeler kullanılmayıp muhteva göz önünde bulundurulmuştur. Bu demektir ki her zaman estetik zevk ön planda tutulmamış pratik amaçlar da tercih edilmiştir.

Çağdaş dönemde tefsir mukaddimelerinde insanların anlayabileceği derecede tefsir yazma konusuna dikkat çekildiği ve buna bağlı olarak *teysîr* vb. pratik amaçlı isimlerin çoğaldığı söylenebilir. Bir takım kafa karışıklıklarını ortadan kaldırmak ve halkın işten arta kalan zamanlarında tefsir okumalarını kolaylaştırmak için tefsir hulasalarına her dönemde yer verilmiş ve bu tür kitaplara da cazip isimler konulmuştur. Ayrıca muhtasar veya derleme olan tefsir kitaplarına da estetik isimler verildiği görülmektedir.

İslam dünyasında kitap yazımıyla ilgili bir adabtan bahsedilebilir. Bu cümleden olmak üzere müfessirler kitaplarına isim verdikten sonra onun hakkında çeşitli dualarda bulunmaktadır. Mesela hatadan korunma, kitabın başkaları için de hayırlı olması vb. gibi.

Kanaatimizce tefsir tarihine ilişkin bilgisayar tabanlı bir tabakatin oluşturulması ve bu vesileyle tefsir kitaplarında kullanılan isimlerin istatistiğinin çıkarılması ve bu isimlerin yüzyıllara göre değerlendirilerek bir takım analizler için veri sağlanması oldukça faydalı olacaktır. İstatistik, matematiğe dayandığı için daha güvenilir bilgi verme ve insanlarda da ona karşı bir güven oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu konu bilgisayar tabanlı bir tefsir tabakati oluşturulduktan sonra çok farklı ve faydalı açılardan incelenmeye değer bir konudur. Özellikle tefsir kitaplarının isimlerinin istatistikî bakımdan incelenmesi, müfessirin toplumla ilişkisini belirlemenin yanı sıra çağlar arası tefsir hareketinin mahiyetini soruşturmaya da imkân verecektir. Bu bağlamda aşağıdaki sorulara cevap aranması, faydalı ve kapsamlı bir çalışmaya vesile olacaktır.

Tevîl ve tefsir isimlerinin konulduğu tefsir kitaplarında ne gibi farklar var? Acaba mezhebî düzlemde hangi mezhebe mensup müfessirler daha çok şiirimsi isimler koydular? Ve daha çok hangi tür isimleri tercih ettiler? Bunların kendi görüşleriyle alakası nedir? Çağdaş dönem tefsirinde aklî hareket ve rasyonalizm ağırlık kazandığı

için tefsir kitaplarının isimleri akla mı hitap ediyor? Tefsir kitaplarına konulan isimlerde *feth*, *beyân*, *ruh*, *keşf*, *tibyân*, *lübâb*, *zübde*, *regâib*, *bahr*, *envâr* vb. kelimeleri daha çok hangi dönemlerde ve hangi sıklıkta kullanılmıştır? Sufi meşreb müfessirler daha çok hangi kelimeleri isim olarak tercih etmişlerdir? Hulâsa kitaplar hangi dönemde yoğunlaşmıştır?

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm.

Kitab-ı Mukaddes, Kitab-ı Mukaddes Şirketi İstanbul 2010.

Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Alûsî, Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve 's-Sebi'l-Mesânî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1994.

Amûlî, Abdullah el-Cevâdî et-Taberî, *Tesnîm fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-İsrâ, Beyrût 2011.

Aras, Özgü, "Ad Koyma", *DİA*, I, İstanbul 1998.

Arslan, Şükrü, "Şihâbuddîn es-Sivâsî ve 'Uyûnu't-Tefâsîr'indeki Metodu", *AÜİFD*, Erzurum 1990, sayı: 9, (ss. 188-214).

Ateş, Süleyman, *İşarî Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1998.

Azamî, Muhammed Mustafa, *Kur'ân Tarihi*, çev. Ömer Türker vd. İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

Azamî, Muhammed Mustafa, *Küttâbu'n-Nebî*, el-Kütübü'l-İslâmî, Beyrût 1978.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb, *Takyîdu'l-İlm*, İhyâu's-Sunneti'n-Nebevî, Beyrût ts.

Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd b. Muhammed b. Abdillâh b. Bekr b. Osman b. Yahya, *Mu'cemu'l-Menâhi'l-Lafziyyeti ve Fevâidi fî'l-Elfâz*, Dâru'l-Âsime, Riyâd 1996.

Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdillâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1418.

Bikâî, Burhanuddîn Ebû'l-Hasan İbrahim b. Ömer, *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Ây ve 's-Süver*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kâhire ts.

Bilgin, Mustafa, "Hak Dini Kur'ân Dili", *DİA*, cilt. XV, İstanbul 1997.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973.

Birişik, Abdulhamit, "Muhtasar", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006.

Bozkurt, Nebi, "Kitap", *DİA*, XXVI, Ankara 2002.

Çalışkan, İsmail, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003.

Çelik, Celalettin, "Kültürel Sembol Sistemi Olarak İsimler: İsim Sosyolojisine Giriş", *ÇÜİFD*, VI, sayı: 2, Adana 2006, (ss.39-61).

Davûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1983.

Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, thk. Süleymân b. Sâlih el-Huzzî, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, es-Suûdiyye 1997.

Eliaçık, R. İhsan, *Yaşayan Kur'an*, İnşa Yayınları, İstanbul 2011.

Emîn, Ahmed, *Duhâ'l-İslâm*, Mektebetu'l-Usre, Kâhire 1997.

Emîn, Ahmed, *Fecru'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrût ts.

Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh, *Nüzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ*, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün 1985.

Gırnâtî, Ebû Cafer Ahmed b. İbrahim b. Zubeyr es-Sakafî, *Mellâku't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût ts.

Gündüz, Mahmut, "İslam'da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphâneler", *Vakıflar Dergisi*, 1976, sayı: 11, (ss. 165-194).

Hamidullah, Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 2007.

İsfahânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed Râgıb, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût ts.

İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1998.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnusiyeye, Tûnus 1984.

İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, Şirketu Dâri'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, Beyrût 1416.

İbn Haldûn, Veliyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş, Dâru'l-Belhî, Dımeşk 2004.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 2001.

İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmail ed-Dımeşkî, *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm*, Dâru Tayyibe, Riyâd 1999.

İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Meârif, Kâhire ts.

İbnu'l-Cevzî, Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *Nevâsihu'l-Kur'an*, Medine 2003.

Karataş, Turan, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Sütun Yayınları, İstanbul 2011.

Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn Saîd, *Mehâsinu't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1418.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Funûn*, Dâru Mektebeti'l-Musennâ, Bağdâd 1941.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût ts.

Koç, Mehmet Akif, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, Kitabiyat, Ankara 2005.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2010.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b.Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire 1964.

Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru'ş-Şurûk, Beyrût 1412.

Labarre, Albert, *Kitabın Tarihi*, çev. Galip Üstün, İletişim Yayınları, ts.

Mertoğlu, Suat, “Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: Üdfüvî'nin *el-İstiğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Eserin Mukaddimesi ile Fâtîha Sûresi Tefsirinin İlmî Neşri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2011, sayı: 25, (ss. 51-112).

Meşhedî, Muhammed b. Muhammed b. Rızâ el-Kummî, *Kenzu'd-Dekâik ve Bahru'l-Garâib*, Tahrân 1378.

Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yayınevi, İstanbul 2007.

Muhtâr, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed, *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye fî İlmi'n-Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmihî ve Cümelin min Funûn-i Ulûmihi*, Câmiatu'ş-Şârîke, 2008.

Nâsırî, Muhammed Mekkî, *et-Tefsîr fî Ehâdisi't-Tefsîr*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1985.

Özek, Ali, vd., *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, TDV Yayınları, Ankara 1993.

Pedersen, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.

Sâdî, Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdillâh, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsiri'l-Kelâmi'l-Mennân*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 2000.

Seâlibî, Abdurrahman b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 1418.

Sıddık Han, Muhammed, *Fethu'l-Beyân fî Makâsıdı'l-Kur'ân*, el-Mektebetu'l-Asrıyye, Beyrût 1992.

Şevkânî, Muhammed b. Abdillâh, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk 1414.

Tayyâr, Müsâid b. Süleymân b. Nâsır, *el-Muharrer fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2008.

Tdk.<http://www.tdk.gov.tr/> (30.11.2013).

Toptaş, Mahmut, *Kur'ân-ı Kerîm Şıfa Tefsiri*, Cantaş Yayınları, İstanbul 1993.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. Azim Dağıtım, İstanbul ts.

Yıldız, Nuray, *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Zehebî, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Mektebetu Vehb, Kâhire ts.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed Abdullâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1957.